

**WOJEWÓDZKI PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI
W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM
NA LATA 2022–2025**

Katowice 2022

Zabytki to ślady działalności ludzkiej. Są niezastąpionym źródłem informacji o życiu i działaniach człowieka oraz o historycznym rozwoju umiejętności artystycznej i technicznej. Zabytki są zasobami nieodwracalnymi decydującymi o tożsamości miejsca. Chcąc zachować łączność pomiędzy przeszłymi i przyszłymi pokoleniami, musimy je pielęgnować. Złożoność i interdyscyplinarność działań w tej sferze w warunkach gospodarki rynkowej wymaga strategicznego zarządzania zabytkami opartego na długookresowej wizji rozwoju. Narzędziem realizacji strategii opieki nad zabytkami są programy opieki nad zabytkami województwa, powiatu lub gminy oraz krajowy program ochrony zabytków.

Tendencje europejskie i polityka państwa skłaniają się do skoncentrowania ochrony i opieki nad zabytkami w regionach, jako obszarach najbardziej efektywnych i docelowych miejsc oddziaływania wdrażanych polityk i programów. Projekty kulturalne finansowane z funduszy Unii Europejskiej traktowane są jako inwestycje wpływające na wzrost konkurencyjności regionów dla turystów, inwestorów i mieszkańców. Kultura, w tym zabytki, traktowana jest tym samym jako środek do osiągnięcia celu, jakim jest wspieranie rozwoju regionu, podnoszenie jego atrakcyjności, tworzenie miejsc pracy, generowanie dochodów etc.

Na terenie województwa śląskiego od wieków krzyżowały się główne europejskie trakty handlowe łączące północ z południem, z doliną Odry oraz zachód ze wschodem, pasmem nizin położonych wzdłuż północnego przedgórze Sudetów i Karpat. Takie usytuowanie ziem województwa umożliwiło wielowiekowe kontakty z Europą Południową i Zachodnią, co zaowocowało swoistą mieszanką narodów, kultur i religii. Wielokulturowość ziem województwa przejawia się w dziełach pochodzących z różnych prądów kulturowych oraz w bogactwie kultury duchowej znajdującej odzwierciedlenie w wierzeniach, języku, obrzędowości – jest atutem i szansą rozwoju województwa.

SPIS TREŚCI

I.	Wprowadzenie	5
I.1.	Uwarunkowania prawne opracowania programu	5
I.2.	Zasady opracowywania programu	7
II.	Charakterystyka województwa	8
II.1.	Położenie administracyjne i geograficzne	8
II.2.	Wybrane czynniki społeczno-gospodarcze	8
II.3.	Zasoby zabytków województwa	9
II.4.	Czynniki tożsamości regionalnej	12
II.5.	Ewidencjonowanie i ochrona zabytków	14
II.5.1.	Ewidencjonowanie zabytków	14
II.5.2.	Ochrona zabytków	15
II.6.	Finansowanie opieki nad zabytkami	20
II.7.	Dziedzictwo kulturowe jako element gospodarki	25
II.8.	Działalność badawcza	30
II.9.	Wymiana doświadczeń i upowszechnianie wyników badań w dziedzinie konserwacji i rewaloryzacji zabytków	32
II.10.	Analiza SWOT	33
III.	Dziedzictwo kulturowe w dokumentach strategicznych	37
III.1.	Zabytki w polityce państwa	37
III.2.	Zabytki w polityce województwa	37
IV.	Cele i kierunki działań <i>Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim na lata 2022–2025</i>	38
V.	Wdrażanie programu	45
VI.	Monitoring i ewaluacja	52
ANEKSY		
Aneks 1.	Opieka nad zabytkami w krajowych dokumentach strategicznych	57
Aneks 2.	Opieka nad zabytkami w wojewódzkich dokumentach strategicznych	64
Aneks 3.	Możliwości finansowania inwestycji w dziedzinie opieki nad zabytkami i ich konserwacji	67
ZAŁĄCZNIKI		
Załącznik 1.	Charakterystyka zabytków nieruchomości województwa śląskiego	79
Załącznik 2.	Czynniki wpływające na kształtowanie się krajobrazu kulturowego regionu	101
Załącznik 3.	Tematyczne szlaki kulturowe o zasięgu wojewódzkim	108
Załącznik 4.	Muzea o charakterze regionalnym, których organizatorem jest województwo śląskie	115
Załącznik 5.	Dobra kultury współczesnej	116

I. WPROWADZENIE

I.1. UWARUNKOWANIA PRAWNE OPRACOWANIA PROGRAMU

Obowiązek opracowania programu wynika z:

1. Ustawy z 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa (tekst jednolity Dz. U. 2020 poz. 1668, z późniejszymi zmianami) stanowiącej, że jednym z zadań samorządu województwa jest wykonywanie zadań o charakterze wojewódzkim w zakresie kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 14 ust.1. pkt. 3),
2. Ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jednolity Dz.U. 2021 poz. 710, z późniejszymi zmianami), zwanej dalej ustawą, stanowiącej, że zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami (art. 87.1 ustawy).

Procedura sporządzania i kontroli realizacji wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami zostały określone w art. 87 ust.1, 3, 4, 5, 6 ustawy:

- Program sporządza zarząd województwa na 4 lata.
- Program przyjmuje sejmik województwa po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.
- Program jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym.
- Zarząd województwa co 2 lata sporządza sprawozdanie z realizacji programu, które przedstawia sejmikowi województwa.
- Sprawozdanie z realizacji programu przekazuje się Generalnemu Konserwatorowi Zabytków w celu wykorzystania go przy opracowywaniu, realizacji i aktualizacji *Krajowego programu ochrony i opieki nad zabytkami*.

Zgodnie z art. 3 ust 1 ustawy zabytek to nieruchomość lub rzecz ruchoma lub ich części albo zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością, stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy jest ewidencja zabytków (art. 21 ustawy). Oznacza to, że jedynie zabytki nieruchome (w tym archeologiczne) są przedmiotem programów opieki. Opiece podlegają, bez względu na stan zachowania (art. 6, ust. 1 zabytki nieruchome, będące w szczególności:

- krajobrazami kulturowymi,
- układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- dziełami architektury i budownictwa,
- dziełami budownictwa obronnego,
- obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- cmentarzami,
- parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

oraz zabytki archeologiczne, takie jak:

- pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- cmentarzyska,
- kurhany,
- relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Nowoczesne podejście do rozumienia dziedzictwa kulturowego sprawia, że zabytki należy rozpatrywać w ujęciu całościowym, w powiązaniu z kontekstem, w którym się znajdują i funkcjami, które pełnią. Stąd też w programie znalazły się odniesienia do krajobrazu kulturowego oraz wartości niematerialnych.

Program obejmuje obszar województwa śląskiego w granicach administracyjnych.

<p>CELEM NADRZĘDNYM JEST HARMONIJNE ZARZĄDZANIE KRAJOBRAZEM KULTUROWYM ORAZ OPTYMALNE ZACHOWANIE AUTENTYCZNEGO MATERIALNEGO I NIEMATERIALNEGO DZIEDZICTWA, WSPOMAGAJĄCEGO BUDOWĘ KAPITAŁU SPOŁECZNEGO ORAZ ROZWOJU GOSPODARCZEGO WOJEWÓDZTWA I PROMOCJI REGIONU W KRAJU I NA ŚWIECIE.</p>
--

Program realizuje między innymi cele określone w art. 87 ust. 2 ustawy, takie jak:

1. Uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
2. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
3. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
4. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
5. Określanie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
6. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką na zabytkami.

Program jest instrumentem realizacji wojewódzkiej strategii działań wobec zabytków zawartej w dokumentach strategicznych. Określa warunki włączania zabytków w procesy gospodarczego rozwoju województwa przy pomocy zróżnicowanych podmiotów gospodarczych. Program nie obejmuje zakresu działań związanych z ochroną zabytków, wynikających z kompetencji wojewódzkiego konserwatora zabytków, ale jego realizacja wymaga ścisłej współpracy z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

1.2. ZASADY OPRAWYWIWANIA PROGRAMU

Niniejszy *Wojewódzki program opieki nad zabytkami w województwie śląskim* (na lata 2022–2025) jest piątym programem sporządzonym dla zabytków województwa śląskiego. Będzie realizowany w perspektywie finansowej 2021–2027 w środowisku dokumentów strategicznych wyższego rzędu opracowanych w systemie zarządzania rozwojem, którego podstawę stanowi ustawa z dnia 6 grudnia 2006 roku o zasadach prowadzenia polityki rozwoju (tekst jednolity Dz.U. 20021 poz. 1057).

Program uwzględnia cele i zadania zawarte w *Krajowym Programie Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019–2022* przyjętego uchwałą nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019.

Przy opracowaniu aktualnego programu wykorzystano wyniki monitoringu prowadzonego przez Instytut Myśli Polskiej im. W. Korfańtego (dawny Regionalny Instytut Kultury w Katowicach). Na ich podstawie wprowadzono zmiany w ocenie stanu zachowania zasobów zabytkowych województwa i stanu opieki nad zabytkami (Rozdział II: *Charakterystyka województwa*, podrozdziały II.3–II.8, Załączniki 1–4); w ustaleniach dotyczących sposobu realizacji celów strategicznych (rozdział IV: *Cele i kierunki działań Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim na lata 2018–2021*) oraz wprowadzono korektę wskaźników realizacji celów (rozdział VI: *Monitoring i ewaluacja*).

W programie uaktualniono informacje dotyczące dokumentów strategicznych, możliwości finansowania prac przy zabytkach, oraz uaktualniono tabelę 16: *Źródła finansowania i szacowane alokacje*.

W programie wykorzystano również analizy zawarte w opracowaniu *Strategiczne obszary rozwoju kultury województwa śląskiego do 2030* wykonanym w 2021 roku przez Instytut Myśli Polskiej im. W. Korfańtego.

Efektom tych prac jest niniejsza propozycja programu wykonana przez Instytut Myśli Polskiej im. W. Korfańtego, przedstawiona Zarządowi Województwa Śląskiego do akceptacji, zaopiniowana przez Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Katowicach.

II. CHARAKTERYSTYKA WOJEWÓDZTWA

II.1. POŁOŻENIE ADMINISTRACYJNE I GEOGRAFICZNE

Województwo śląskie leży w południowej części Polski, w centralnej części Europy Środkowej u wrót Bramy Morawskiej. Jest to obszar zróżnicowany krajobrazowo, rozciągający się od Beskidu Śląskiego, Żywieckiego i Małego na południu po Wyżynę Wieluńską na północy oraz od Kotliny Raciborskiej i doliny Liswarty na zachodzie po dolinę Pilicy i dolinę Warty na wschodzie. Teren województwa przecinają górne odcinki dwóch największych rzek Polski – Odry i Wisły.

Pod względem administracyjnym od południa graniczy ze Słowacją i Czechami, od zachodu z województwem opolskim, od północy – z województwem łódzkim, a od wschodu – z województwami świętokrzyskim i małopolskim. Województwo śląskie powstało w 1999 r. w wyniku reformy administracyjnej wprowadzającej nowy podział terytorialny państwa. W skład województwa śląskiego weszło 86% obszaru byłego województwa katowickiego, 70% częstochowskiego i 60% bielskiego.

W obrębie województwa śląskiego znalazło się 17 powiatów ziemskich (będziniński, bielski, bieruńsko-łędziniński, cieszyński, częstochowski, gliwicki, kłobucki, lubliniecki, mikołowski, myszkowski, pszczyński, raciborski, rybnicki, tarnogórski, wodzisławski, zawierciański, żywiecki) oraz 19 miast na prawach powiatu (Bielsko-Biała, Bytom, Chorzów, Częstochowa, Dąbrowa Górnicza, Gliwice, Jastrzębie-Zdrój, Jaworzno, Katowice, Mysłowice, Piekary Śląskie, Ruda Śląska, Rybnik, Siemianowice Śląskie, Sosnowiec, Świętochłowice, Tychy, Zabrze, Żory). Wydzielając w 1999 roku granice województwa śląskiego nie kierowano się granicą historycznego regionu śląskiego (górnos Śląskiego).

II. 2. WYBRANE CZYNNIKI SPOŁECZNO-GOSPODARCZE

Podstawowa charakterystyka województwa śląskiego na tle kraju – pozwalająca ocenić jego potencjał społeczny i ekonomiczny – przedstawia się następująco:

Według danych z 2020 r. w województwie mieszkało 4,549 mln osób, co stanowiło 11,7% ludności w kraju¹. Pod względem liczby ludności województwo śląskie zajmowało 2 miejsce w kraju, po województwie mazowieckim². 76,7% mieszkańców to ludność miejska, jest to najwyższy wskaźnik urbanizacji wśród województw. Województwo śląskie ma również najwyższą w kraju gęstość zaludnienia (368 osób/km²)³. Pod względem liczby ludności dominuje subregion centralny. Na tym terenie zauważa się również najwyższy wskaźnik gęstości zaludnienia. Z roku na rok liczba ludności w województwie spada, co jest wypadkową ujemnego przyrostu naturalnego (-4,9 w 2020) oraz ujemnego salda migracji (-0,8 w 2020)⁴.

W województwie śląskim na tle kraju występuje stosunkowo niski poziom bezrobocia, tym niemniej w ostatnich latach obserwuje się wzrost liczby bezrobotnych. W 2020 roku stopa bezrobocia wyniosła 4,9% i była niższa od stopy krajowej, która wyniosła 6,3% [GUS], co umieszcza województwo śląskie wśród regionów o najniższym bezrobociu⁵.

Pod względem siły nabywczej i potencjału ekonomicznego mieszkańców województwo śląskie lokuje się powyżej średniej krajowej. W 2020 r. przeciętne miesięczne wynagrodzenie wynosiło 5 172,42 zł (w kraju 5 226,00 zł). Przeciętne dochody w sektorze gospodarstw

¹ Dane Urzędu Statystycznego w Katowicach <https://katowice.stat.gov.pl/dane-o-województwie/województwo-1071/informacje-o-województwie/> [dostęp 02.02.2022].

² Dane GUS za 2021 rok <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/powierzchnia-i-ludnosc-w-przekroju-terytorialnym-w-2021-roku,7,18.html> [dostęp 02.02.2022].

³ Na podstawie Strategii Rozwoju Województwa Śląskiego Śląskie 2030.

⁴ Dane GUS za 2021 rok <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/powierzchnia-i-ludnosc-w-przekroju-terytorialnym-w-2021-roku,7,18.html> [dostęp 02.02.2022].

⁵ Tamże.

domowych w przeliczeniu na 1 mieszkańca wynoszą 38 767 zł rocznie (w kraju 3 4940 zł)., W 2020 r. region wypracował produkt krajowy brutto o wysokości 277029 mln zł, co stanowi 12,1% w skali kraju. W 2015 roku poziom produktu krajowego brutto na 1 mieszkańca wynosił 61 234 zł i był wyższy od średniej w kraju o 2,5%⁶.

Na terenie województwa działa ponad 12 tys. organizacji pozarządowych (12 395). Niestety wskaźnik liczby organizacji na 10 000 mieszkańców plasuje region na ostatnim miejscu w kraju (27 organizacji)⁷.

II.3. ZASOBY ZABYTKÓW WOJEWÓDZTWA

Województwo śląskie jest obszarem o wyjątkowym, zróżnicowanym i bogatym dziedzictwie kulturowym. Zasoby dziedzictwa, zarówno materialne, jak i niematerialne, mają szczególne znaczenie w zachowaniu tożsamości regionu oraz kształtowaniu atrakcyjności gospodarczej i turystycznej województwa.

Zaczynając od najstarszych, ważne miejsce w krajobrazie województwa zajmują stanowiska archeologiczne pochodzące z różnych okresów, od paleolitu środkowego aż po czasy współczesne. Są to m.in. osady otwarte, cmentarzyska płaskie, grodziska, kurhany i zamieszkałe przez człowieka jaskinie. W granicach województwa śląskiego znajduje się znaczna liczba miast o rodowodzie średniowiecznym. Powstawały one przy historycznych traktach. Do dziś w 28 miastach czytelny jest średniowieczny układ miasta lokacyjnego. Duża część miast pozostających w granicach zaboru rosyjskiego po powstaniu styczniowym, około roku 1870 utraciła prawa miejskie i tylko niektóre z nich odzyskały je w XX wieku. Miasta historyczne (m.in. Częstochowa, Gliwice, Bytom) uległy głębokim przeobrażeniom na skutek procesów industrializacji, które zachodziły od XVIII do XX w.

Zabytki wywodzące się z okresu industrializacji (od XVIII do XX wieku) są szczególnie ważną grupą obiektów zabytkowych województwa wyróżniającą się w skali kraju i Europy. Są to zespoły obiektów przemysłowych związanych w szczególności z:

- górnictwem węgla kamiennego (m.in. zespół budynków kopalni *Ignacy* w Rybniku Niewiadomiu; zespół ruchu I kopalni *Saturn* w Czeladzi; zabudowa szybu *Andrzej* dawnej kopalni *Łogostawieństwo Boże*, obecnie *Pokój*, w Rudzie Śląskiej-Wirku; zabudowa szybu *Franciszek* kopalni *Wawel* w Rudzie Śląskiej; kopalnia *Marcel* w Radlinie, kopalnia *Anna* w Pszowie, kopalnia *Królowa Luiza* w Zabrze-Zaborzu; kopalnia *Guido* oraz *Główna Kluczowa Sztolnia Dziedziczna* w Zabrze; zespół szybu *Alfred* kopalni *Wełnowiec* w Katowicach-Wełnowcu; zespół szybu *Bartosz* kopalni *Katowice* w Katowicach);
- wydobywaniem i przetwórstwem metali nieżelaznych (m.in. Zakłady Metalowe *Silesia* w Świętochłowicach-Lipinach; podziemia *Zabytkowej Kopalni Rud Srebrnośnych* i *Sztolnia Czarnego Pstrąga* w Tarnowskich Górach);
- hutnictwem żelaza (m.in. wieża wsadowa huty *Waleska* w Palowicach; wieża wyciągowa do wsadu wielkopieczowego w Porębie; dawna *Królewska Odlewnia Żeliwa*, obecnie GZUT SA. w Gliwicach; zespół huty w Tychach-Paprocach, huta *Częstochowa* w Częstochowie, *Huta Bankowa* w Dąbrowie Górniczej, *Huta Pokój* w Rudzie Śląskiej, *Huta Zabrze* w Zabrze).

W tej grupie znajdują się również zespoły fabryczno-rezydencjonalne, charakteryzujące się powiązaniem funkcjonalno-przestrzennym fabryki, osiedla robotniczego i pałacu lub willi właściciela. Najbardziej wartościowe założenia tego typu to m.in. zespół Dietla oraz Braci Schönów w Sosnowcu, zespół Hantkego w Częstochowie. Kolejną grupą obiektów powiązanych z rozwojem przemysłu są osiedla i kolonie patronackie – na terenie województwa jest ponad 200 takich zespołów. Historia tego rodzaju budownictwa sięga

⁶ Dane GUS za 2021 rok <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/powierzchnia-i-ludnosc-w-przekroju-terytorialnym-w-2021-roku,7,18.html> [dostęp 02.02.2022].

⁷ Według Strategii Rozwoju Województwa Śląskiego „Śląskie 2030”.

końca XVIII w. i wiąże się z kierowaną przez państwo pruskie wieloletnią akcją zasiedlania przez osadników z Prus ziem m.in. Prowincji Śląskiej – tzw. osadnictwo fryderycjańskie. Od połowy XIX wieku przemysłowcy chcąc zatrzymać dobrych pracowników zaczęli budować dla nich osiedla i kolonie robotnicze. Przykładem jednego z pierwszych osiedli o nowoczesnym jak na owe czasy układzie i programie (uwzględniającym obiekty usługowe i zieleni) jest osiedle *Borsig* w Zabrzu Biskupicach (1868). Część osiedli i kolonii powstających na przełomie wieków XIX i XX była projektowana z wykorzystaniem idei miasta-ogrodu E. Howarda (m.in. *Giszowiec* w Katowicach, *Rokitnica* w Zabrzu, *Kolonia III* w Knurowie). Osiedla i kolonie robotnicze o największych walorach urbanistycznych i architektonicznych to m.in. *Nikiszowiec* w Katowicach, Borsig i Sandkolonie w Zabrzu, Ficusus i Kaufhaus w Rudzie Śląskiej, osiedle w Czerwionce-Leszczynach, osiedle *TAZ* w Zawierciu, osiedle *Czeladź-Piaski* w Czeladzi, osiedle *Murcki* w Katowicach, *Kolonia Emma* w Radlinie. Procesy industrializacyjne miały też bezpośredni wpływ na wykształcenie się krajobrazu miejsko-przemysłowego. Można go oglądać w miastach Metropolii Górnośląsko-Zagłębiowskiej i Podregionu Rybnickiego. Sieci osadniczej towarzyszą zespoły przemysłowe oraz tereny poprzemysłowe z hałdami i wyrobiskami. O wyrazie architektonicznym takich miast, jak np. Bytom, Cieszyn, Gliwice, Bielsko-Biała decydują obiekty powstałe w XIX w., w stylach eklektyzmu, historyzmu, secesji, a także realizacje reprezentujące różne fazy modernizmu z lat 1918–1939. Architektura powstająca w tych okresach na terenie województwa śląskiego ma zróżnicowany charakter ze względu na odmienne uwarunkowania legislacyjno-gospodarcze obowiązujące na terenach, gdzie była tworzona. Okres intensywnego rozwoju przemysłu był też czasem dynamicznego kształtowania się nowych miast (m.in. Katowice, Zabrze, Chorzów) Najnowsze układy urbanistyczne kształtowano już w 2. połowie XX wieku. Należą do nich Tychy i mniejsze układy tzw. osiedli socrealistycznych oraz osiedli lat 70. XX wieku.

Przestrzeń województwa jawi się jako zbiór różnorodnych krajobrazów kulturowych, ukształtowanych podczas długowiecznego gospodarowania w określonych warunkach przyrodniczych. Szczególnie interesującym przykładem mogą być tereny kształtowane w wyniku 500-letniej działalności zakonu cystersów, a następnie książąt raciborskich. Centrum tego układu stanowi zespół klasztorny w Rudach, który siecią promienistych i koncentrycznych dróg został skomunikowany z leśniczówkami i stawami hodowlanymi. Zespół klasztorny składa się z kościoła pw. Wniebowzięcia NMP i klasztoru pocysterskiego. Klasztor został ufundowany w latach 1252–1257 dla cystersów sprowadzonych z Jędrzejowa przez Władysława I, księcia opolskiego. Obecnie obszar ten objęty jest ochroną w formie Parku Krajobrazowego *Cysterskie Kompozycje Krajobrazowe Rud Wielkich*. Ważną grupą zabytków województwa są zachowane na jego terenie kompozycje krajobrazowe, m.in. w Koszęcinie, Rudach, Świerklańcu, Złotym Potoku, Żywcu, Pszczynie dające świadectwo rozwiniętej gospodarki rolniczej i bogactwa posiadaczy ziemskich. Przy ich budowie uczestniczyli najwięksi europejscy twórcy. Wystarczy wspomnieć Świerklaniec gdzie projektantami kompozycji krajobrazowej byli Peter Joseph Lenné i Gustav Meyer a pałac (nieistniejący) projektował Hektor Lefuel, zaś rzeźby parteru wodnego wykonał Emmanuel Frémie. Godna uwagi jest też kompozycja krajobrazowa w Pszczynie. Pałac pszczyński (obecnie muzeum) powstał na miejscu zamku z XV w. Jego obecną formę ukształtowano w latach 1870–1876 według projektu Aleksandra Destailleura. W krajobrazie województwa widoczne są też zespoły rezydencjonalne – dworsko- i pałacowo-parkowe, m.in. w Brynku, Irządzach, Kamieńcu, Krowiarkach, Łubiu, Nakle, Pilicy, Pławniowicach, Siemianowicach Śląskich, Sławikowie czy Szczekocinach. Pochodzą one z różnych okresów i reprezentują różne style kompozycji. Na uwagę zasługuje m.in. założenie dworsko-parkowe w Irządzach reprezentujące ogród włoski typu głębokiego czy też założenie w Szczekocinach typu arkadyjskiego. Na ziemi raciborskiej, a także w okolicach Tarnowskich Gór i Gliwic zachował się harmonijny krajobraz rolniczy z czytelnymi układami ruralistycznymi (np. ulicówki, wielodrożnice; zabudowa zagrodowa typu frankońskiego). Obszarem bardzo interesującym pod względem krajobrazowym jest Jura Krakowsko-Częstochowska. Naturalne formy terenu sprzyjały osiedlaniu się tutaj ludzi już

w czasach paleolitu. W okresie od XIV do XVI w. na terenie Jury powstała linia zamków i strażnic obronnych, których ruiny są do dzisiaj wyróżniającą cechą krajobrazu tego obszaru (np. Podzamcze, Mirów, Morsko, Olsztyn). Architekturę obronną reprezentują również obiekty *Obszaru Warownego Śląsk* oraz umocnienia niemieckie z lat 30. XX wieku. Są to obiekty żelbetowe znajdujące się m.in. w Bytomiu, Chorzowie, Łaziskach Górnych, Nieborowicach, Rudzie Śląskiej, Tarnowskich Górach i w Wyrach. Na południu województwa, na terenach górskich, rozciąga się specyficzny krajobraz kulturowy, ukształtowany w wyniku gospodarki pasterskiej. Na obszarze tym zachowało się dużo przykładów budownictwa drewnianego, zarówno świeckiego, jak i sakralnego (np. Gilowice, Istebna, Jeleśnia, Miłówka, Wisła, Złatna). Liczne przykłady architektury drewnianej znajdują się także w powiatach: gliwickim, lublinieckim, pszczyńskim, rybnickim (np. Grzawa, Ćwiklice, Łąka, Miedzna, Sierakowice, Poniszowice, Księży Las, Boronów, Koszęcin, Jankowice). Są to przede wszystkim kościoły drewniane, dzwonnice i spichlerze. Kościoły drewniane to kolejna ważna grupa zabytków województwa. Prowadzone w ostatnich latach badania i konserwacje tych obiektów pozwoliły na wyeksponowanie cennych polichromii, często ukrytymi pod warstwami przemalowań (m.in. w Sierakowicach, Żernicy, Sadowie). W północno-wschodniej części województwa ciągle można jeszcze spotkać typowe dla tych terenów drewniane zagrody. Od lat 60. XX wieku wiele cennych obiektów jest przenoszonych do skansenów, m.in. do Muzeum Etnograficznego Park w Chorzowie, Skansenu Zagroda Wsi Pszczyńskiej w Pszczynie czy do Żywieckiego Parku Etnograficznego w Ślemieniu.

Na obszarze województwa znajdują się liczne sanktuaria, wśród których obiektem o znaczeniu ogólnopolskim i europejskim, ze względu na wartości historyczne, religijne i artystyczne, jest klasztor oo. paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie. Paulini zostali sprowadzeni do Polski z Węgier w 1382 r. dzięki staraniom księcia opolskiego Władysława. Jasna Góra jako ośrodek artystyczny czerpała z doświadczeń Krakowa, Warszawy i Wrocławia, a także rozwijała własne środowiska twórcze. Ponadto na obszarze województwa znajdują się sanktuaria o znaczeniu regionalnym i lokalnym (np. Piekary Śląskie, Pszów, Koziegłówek, Lubecko, Pietrowice Wielkie, Żarki-Leśniów, Rychwałd). W województwie śląskim znajdują się liczne przykłady budowli sakralnych o wysokich walorach historycznych i artystycznych. Należą do nich kościoły romańskie (np. Cieszyn, Siewierz), gotyckie (np. Racibórz – kaplica zamkowa pw. św. Tomasza Kantuaryjskiego, koniec XIII w.; Gliwice; Kłobuck; Krzepice), renesansowe (np. Dąbrowa Zielona), barokowe (np. Cieszyn – ewangelicki kościół Jezusowy, tzw. Łaski; Koniecpol; Danków; Pilica, Rudy, Pszczyna, Biała), neostylowe (Agglomeracja Katowicka), modernistyczne (np. Zabrze, Katowice, Gliwice, Chorzów, Bielsko-Biała), synagogi (np. Krzepice, Żarki, Wielowieś) i cerkwie (Sosnowiec, Częstochowa). Na terenie województwa znajdują się zabytkowe cmentarze. Najwięcej jest cmentarzy wyznaniowych, przede wszystkim rzymskokatolickich (np. Bielsko-Biała, Bytom, Katowice, Syrynia, Sosnowiec), ewangelicko-augsburskich (np. Bielsko-Biała, Cieszyn, Jasienica, Katowice, Molna w pow. lublinieckim) oraz cmentarzy żydowskich (np. Gliwice, Katowice, Krzepice, Wielowieś, Zawiercie-Kromołów). Od końca XIX wieku na terenie województwa, najczęściej w miastach, obok cmentarzy wyznaniowych powstawały cmentarze komunalne (np. Cieszyn). Wśród innych cmentarzy możemy wyróżnić m.in. epidemiczne, przyszpitalne i przyklasztorne.

Do wielu miejsc upamiętniających wydarzenia historyczne należą m.in. pole bitewne pod Szczekocinami, pole bitwy pod Mokrą, Kopiec Wolności w Piekarach Śląskich oraz zespół radiostacji gliwickiej.

Województwo śląskie charakteryzuje duże zróżnicowanie etnograficzne. Zamieszkują je:

- Ślązacy (zachodnia część województwa): grupa bytomsko-rozbarska; Opolanie; podgrupa Kobylorze; Lachy śląskie; Dolanie; Raciborzanie i Krawaki; Wałasi; Górale śląscy; grupa pszczyńsko-rybnicka;
- Małopolanie (wschodnia część województwa): Górale żywieccy; Krakowiacy zachodni; Wilamowiczanie;
- Sieradzanie przemieszani z ugrupowaniem Małopolan (północno-wschodni skrawek województwa).

Odrębnym zjawiskiem etnograficznym są grupy osadnicze, takie jak: Żydzi, Cyganie, przesiedleńcy z dawnych kresów II RP, nowi osadnicy przybyli po II wojnie światowej z Polski centralnej w wyniku migracji zarobkowych. Zróżnicowanie etnograficzne pociąga za sobą różnorodność strojów ludowych, wśród których można wyróżnić między innymi strój: bytomski, cieszyński, częstochowski, górali śląskich, mieszkańców powiatu lublinieckiego, Lachów śląskich, opolski, pszczyński, raciborski, rybnicki, siewiersko-będziński, śląski, żywiecki.

II. 4. CZYNNIKI TOŻSAMOŚCI REGIONALNEJ

Województwo śląskie to obszar obejmujący historyczne ziemie śląskie, małopolskie i niewielki fragment ziemi wielkopolskiej. Przez wieki centralna część województwa była terenem przygranicznym księstw i państw, podlegających przekształceniom geopolitycznym. Równocześnie specyficzne usytuowanie przy Bramie Morawskiej umożliwiało łatwy kontakt z kulturą Europy Południowej. Dziedzictwo kulturowe województwa było kształtowane pod wpływem różnych kultur i w różnych warunkach ustrojowych, co jest zauważalne do dzisiaj i przejawia się w jego zróżnicowaniu.

1. Mikroregiony kulturowe:

- Konurbacja Górnośląska,
- Zagłębie Dąbrowskie,
- Jura Krakowsko-Częstochowska,
- ziemia częstochowska,
- ziemie zachodniej Małopolski,
- wschodni fragment ziemi opolskiej,
- ziemia cieszyńska,
- ziemia pszczyńska,
- ziemia raciborska,
- Beskid Śląski,
- żywieccyzna.

2. Liniowe obszary kulturowe:

- Brama Morawska (obszar przenikania kultury Europy Południowej na tereny Polski i dalej na wschód),
- dolina Odry (najdawniejszy szlak handlowy),
- *Strata Magna* (pierwsza średniowieczna droga z Poznania do Krakowa),
- szlaki handlowe łączące Europę Zachodnią ze wschodem.

3. Specyficzne dziedzictwo krajobrazu kulturowego:

- krajobraz pocysterski z ośrodkiem w Rudach,
- krajobraz jurajski (Jura Krakowsko-Częstochowska),
- krajobraz gospodarki pasterskiej (Beskid Śląski i Żywiecki),
- krajobraz gospodarki stawowej (*Żabi Kraj*),

- krajobraz przemysłowy (Aglomeracja Górnośląska),
- krajobraz górnictwa i hutnictwa kruszcowego oraz rudy darniowej żelaza,
- krajobraz rolniczy o cechach historycznych.

4. Specyficzne dziedzictwo materialne:

- układy urbanistyczne i ruralistyczne,
- rezydencje ziemiańskie wraz z komponowanym krajobrazem dominium,
- architektura drewniana sakralna i świecka,
- zamki Jury Krakowsko-Częstochowskiej,
- nowożytna architektura obronna,
- zabytki kultury przemysłowej,
- zabytki architektury modernistycznej.

5. Specyficzne dziedzictwo niematerialne:

- świadomość odrębności etnicznej Ślązaków, Górali, Małopolan (odrębny strój, gwara)⁸,
- Częstochowa i Piekary Śląskie – główne miejsca kultu Matki Bożej, liczne pozostałe miejsca pielgrzymek; religijno-patriotyczne motywy pielgrzymek,
- tradycje górnicze i hutnicze, nieliczne ich pozostałości funkcjonują w oderwaniu od dawno nieistniejących zakładów pracy.
- kultywowanie elementów kultury ludowej związanych z obrzędami zwyczajami i tradycjami ludowymi (w tym kolędowanie Dziadów Noworocznych na Żywiecczyźnie, które wpisane jest na Krajową Listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego),
- tradycyjne sposoby uprawy i hodowli,
- tradycje rzemieślnicze (w tym wpisane na Krajową Listę Dziedzictwa Niematerialnego: rusznikarstwo artystyczne i historyczne z Cieszyna, tradycyjna technika ludwisarska z Taciszowa czy tradycja wyrabiania koronek koniakowskich)
- dziedzictwo kulinarne,
- tolerancja religijna i narodowościowa,
- pamięć o zrywach niepodległościowych, pomniki pamięci wielu narodów,
- obszar oddziaływania sanktuarium na Jasnej Górze, na Górze Świętej Anny, w Piekarach Śląskich, w Kalwarii Zebrzydowskiej,
- miejsce działalności znanych twórców europejskich,
- ojczyzna wielu wybitnych postaci historycznych.

⁸ W wielu przypadkach widoczny jest problem z określeniem swej przynależności etnicznej np. Zagłębie Dąbrowskie. Badania wykazują, że wielu mieszkańców tego regionu uważa iż mieszka na Śląsku. Pogląd ten ma wielowątkowe podłoże i dostrzegalny jest najbardziej na obszarze ścisłego pogranicza obu regionów.

II. 5. EWIDENCJONOWANIE I OCHRONA ZABYTEKÓW

II.5.1. Ewidencjonowanie zabytków

Zabytki są ewidencjonowane w zbiorach tworzących wojewódzkie i gminne ewidencje zabytków. Gminna ewidencja obejmuje zabytki nieruchome (w tym archeologiczne) wpisane do rejestru zabytków, inne zabytki nieruchome (w tym archeologiczne) ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz inne zabytki nieruchome (w tym archeologiczne) wskazane przez wójta, burmistrza lub prezydenta miasta w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków (art. 22 ust. 5 ustawy). Podstawowym celem ewidencji jest rozpoznanie zasobu zabytkowego. Zebranie podstawowych informacji o obiektach zabytkowych jest podstawą prowadzenia planowej polityki i działalności konserwatorskiej.⁹

Wojewódzka ewidencja zabytków

Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w postaci zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa (art. 22 ust. 2 ustawy). 16 wojewódzkich ewidencji tworzy krajową ewidencję zabytków, której zasobem zarządza w imieniu Generalnego Konserwatora Zabytków – Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Ewidencja zabytków województwa śląskiego jest tworzona na bieżąco. W końcu 2021 roku Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków posiadał 1429 kart ewidencyjnych zabytków¹⁰.

Gminne ewidencje zabytków

Tworzenie gminnych ewidencji zabytków ma na celu rozpoznanie obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie gminy, w dalszej kolejności – zapewnia realizację obowiązków gminy związanych z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami [art. 7.1 pkt 9 ustawy z dnia 8 marca 1990 o samorządzie gminnym, (tj. Dz. U. z 2021 poz. 1372 z późn. zm.), art. 4 i 5 ustawy]. Gminną ewidencję zabytków tworzy zbiór kart adresowych.

Tabela 1. Liczba gmin i miast na prawach powiatu posiadających gminną ewidencję zabytków w latach 2015, 2017, 2019, 2021¹¹

Liczba gmin i miast na prawach powiatu	2015	2017	2019	2021
posiadających gminną ewidencję zabytków	92	101	103	119
opracowujących gminną ewidencję zabytków	23	25	21	22
nieposiadających gminnej ewidencji zabytków	14	15	8	3
Brak danych	38	26	35	23
Ogólna liczba gmin i miast na prawach powiatu – 167				

⁹ *Cel i zakres ewidencji zabytków nieruchomych*, Narodowy Instytut Dziedzictwa 2011, <https://nid.pl/wp-content/uploads/2021/12/Cel-i-zakres-ewidencji-zabytkow-NIERUCHOMYCH.pdf> [dostęp 02.02.2022].

¹⁰ Według *Sprawozdania z realizacji Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim na lata 2018– 2021, za lata 2020– 2021* (dalej: Sprawozdanie).

¹¹ Tamże.

II.5.2. Ochrona zabytków

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami przewiduje następujące formy ochrony zabytków nieruchomych (art.7):

- wpis do rejestru zabytków,
- uznanie za pomnik historii,
- utworzenie parku kulturowego,
- ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska publicznego.

Nowelizacja Ustawy z 2016 roku wprowadziła dodatkową formę ochrony zabytków dotyczącą tylko zabytków ruchomych, którą jest wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa. Zabytki ruchome zgodnie z zapisami ustawy (art. 21 ustawy) nie są objęte Wojewódzkim Programem Opieki nad Zabytkami.

Rejestr zabytków

Rejestr zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków (art. 8 ustawy). W latach 2020–2021 Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków wydał 113 decyzji o wpisie zabytku do odpowiedniego rejestru, w tym 93 decyzji obejmowało wpis do rejestru zabytku nieruchomego a 19 – do rejestru zabytków ruchomych. We wskazanym okresie wydano tylko 1 decyzję o wpisie do rejestru zabytków archeologicznych. W tym samym czasie z rejestru skreślono 68 zabytków¹².

Na terenie województwa śląskiego do rejestru zabytków nieruchomych wpisanych jest 4 089¹³. Według raportu Narodowego Instytutu Dziedzictwa, województwo śląskie jest na 7. miejscu w kraju pod względem liczby zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (5,6% liczby zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków na terenie całego kraju)¹⁴. Wg raportu NID, w rejestrze zabytków w województwie śląskim znajduje się 211 obiektów o konstrukcji drewnianej i 62 obiekty obszarowe (np. układy urbanistyczne)¹⁵: W rejestrze zabytków archeologicznych znajduje się 240 stanowisk archeologicznych.

W latach 2020–2021 Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków wpisał do rejestru zabytków 199 zabytków nieruchomych, 70 zabytków ruchomych i 1 zabytek archeologiczny.

Zgodnie z *Raportem o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestrowe A i C)* opracowanym przez Narodowy Instytut Dziedzictwa w 2017 roku, około 62% zabytków jest w stanie zachowania bardzo dobrym i dobrym, a około 5,4% w stanie technicznym bardzo złym. Są to dane dla całej Polski pozyskane badaniami statystycznymi, jednakże można je traktować również jako odpowiadające sytuacji w województwie śląskim.

W wyniku weryfikacji rejestru zabytków przeprowadzonej w latach 2009–2015 przez pracowników Narodowego Instytutu Dziedzictwa wyodrębniono grupę zabytków wpisanych do rejestru zabytków, które nie istnieją, oraz które utraciły wartości zabytkowe lub które są

¹² Z rejestru zabytków skreśla się zabytek, który uległ zniszczeniu w stopniu powodującym utratę jego wartości, albo którego wartość nie została potwierdzona w badaniach naukowych. Przestanką do skreślenia z rejestru zabytków jest również wpisanie obiektu na Listę Skarbów Dziedzictwa, do inwentarza muzealnego lub do narodowego inwentarza bibliotecznego (art. 13 ustawy).

¹³ Na koniec 2021 roku.

¹⁴ Stan na 30 kwietnia 2016 r. według opracowania *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestrowe A i C)*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2017.

¹⁵ Tamże.

zagrożone utratą tych wartości. Na terenie województwa śląskiego jest to grupa 285 zabytków szczególnie zagrożonych¹⁶, które nie utraciły jeszcze wartości zabytkowych. Według posiadanej funkcji są one sklasyfikowane jako obiekty:

- sakralne – 6,
- obronne – 3,
- użyteczności publicznej – 14,
- zamki – 6,
- rezydencje – 36,
- zieleń – 18,
- folwarczne – 49,
- gospodarcze – 11,
- mieszkalne – 85,
- przemysłowe – 35,
- cmentarze – 6,
- inne – 16.

Do rejestru zabytków archeologicznych (rejestr „C”) w województwie śląskim wpisanych jest 240 obiektów, w tym 56 uznanych za szczególnie cenne.¹⁷

Pomniki historii

Zabytki nieruchomości lub parki kulturowe o wybitnej wartości dla kultury (wartości narodowej) mogą zostać uznane przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej za pomnik historii (art. 15 ust. 1 ustawy). Na terenie województwa śląskiego za pomnik historii zostało do tej pory uznane siedem obiektów i zespołów¹⁸:

- **Częstochowa Jasna Góra, zespół klasztoru oo. Paulinów** (Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 8 września 1994 roku, Monitor Polski 1994, nr 50, poz. 413),
- **Gliwice, radiostacja** (rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 15 marca 2017 r., Dz.U. z 28 marca 2017 poz. 654),
- **Katowice, osiedle robotnicze Nikiszowiec** (Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 14 stycznia 2011 roku, Dz.U. 2011, nr 20, poz. 101),
- **Katowice, Gmach Województwa i Sejmu Śląskiego** (Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 22 października 2012 roku, Dz.U. 2012, poz. 1243), wpis rozszerzony o **zespół katedralny (katedra, budynek kurii i ogrody kurialne)** rozporządzeniem Prezydenta RP z dnia 23 listopada 2017 roku,
- **Pszczyna, zespół zamkowo-parkowy** (Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 19 kwietnia 2021, Dz.U. 2021 poz. 769),

¹⁶ Za obiekty zagrożone uznano: „zabytki w bardzo złym stanie technicznym, które częściowo już utraciły wartości zabytkowe: ruiny bądź relikty, zabytki wymagające kapitalnego remontu lub bieżących prac zabezpieczających oraz obiekty, których stan techniczny nie wzbudzał zastrzeżeń, jednak wieloletni brak zagospodarowania i problem ze znalezieniem użytkownika prowadziły do naruszenia ich substancji”, także te, gdzie prowadzony w trakcie weryfikacji remont zagrażał zachowaniu autentyczności (*Raport...*, s. 138–139).

¹⁷ *Raport...*, s. 218.

¹⁸ Na terenie Polski status pomnika historii posiada 114 obiektów (stan na styczeń 2022 r.).

- **Tarnowskie Góry, podziemia zabytkowej Kopalni Rud Srebronośnych oraz Sztolni Czarnego Pstrąga** (Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 14 kwietnia 2004 roku, Dz.U. nr 102, poz. 1062),
- **Zabrze, zespół zabytkowych kopalni węgla kamiennego** (Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 lipca 2020, Dz.U. 2020 poz. 1288).

Park Kulturowy

Park kulturowy może zostać utworzony przez radę gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Celem utworzenia parku kulturowego jest zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej (art. 16 ustawy). Na koniec 2021 roku, na terenie województwa śląskiego znajdowały się 4 parki kulturowe¹⁹. Są to:

- Park kulturowy ***Cmentarz żydowski w Żorach*** – uchwała nr 267/XXII/2004 Rady Miasta Żory z 24 czerwca 2004 roku w sprawie utworzenia parku kulturowego (Dz. Urz. Woj. Śląskiego nr 87 poz. 2498). Plan ochrony dla parku kulturowego *Cmentarz żydowski w Żorach* został przyjęty Uchwałą Nr 268/XXII/04 Rady Miasta Żory z dnia 24.06.2004r. w sprawie: zatwierdzenia planu ochrony parku kulturowego. Dla parku sporządzono plan miejscowy przyjęty Uchwałą nr 244/XIX/16 Rady Miasta Żory z dnia 2 czerwca 2016 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Żory (Dz. U. Woj. Śl. z dnia 9 czerwca 2016 r. poz. 3247),
- Park kulturowy ***Hałda Popłuczkowa w Tarnowskich Górach*** – uchwała nr LXVIII/597/2006 Rady Miejskiej w Tarnowskich Górach z 25 października 2006 roku w sprawie utworzenia Parku Kulturowego *Hałda Popłuczkowa* zlokalizowanego w Tarnowskich Górach w rejonie ulic Długiej i Małej (Dz. Urz. Woj. Śląskiego nr 144 poz. 4184). Dla parku kulturowego przyjęto Plan Ochrony uchwałą Nr XIX/196/2007 Rady Miejskiej w Tarnowskich Górach z dnia 19 grudnia 2007r. w sprawie Planu Ochrony Parku Kulturowego pn. *Hałda Popłuczkowa* zlokalizowanego w Tarnowskich Górach w rejonie ulic Małej i Długiej,
- ***Park kulturowy dla Obszaru Staromiejskiego w Bieruniu Starym*** – uchwała nr III/6/2016 Rady Miejskiej w Bieruniu z dnia 31 marca 2016 r. w sprawie utworzenia Zespołu parków kulturowych pod nazwami *Park Kulturowy dla Obszaru Staromiejskiego* i *Park Kulturowy dla Obszaru Grobli* (Dz.U. Woj. Śl. z 18 kwietnia 2016 r., poz. 2285),
- ***Park Kulturowy dla Obszaru Grobli w Bieruniu Starym*** – uchwała nr III/6/2016 Rady Miejskiej w Bieruniu z dnia 31 marca 2016 r. w sprawie utworzenia Zespołu parków kulturowych pod nazwami *Park Kulturowy dla Obszaru Staromiejskiego* i *Park Kulturowy dla Obszaru Grobli* (Dz.U. Woj. Śl. z 18 kwietnia 2016 r., poz. 2285). Dla Parków kulturowych w Bieruniu Starym Rada Miasta przyjęła Plan Ochrony Zespołu parków kulturowych uchwałą nr III/7/2016 Rady Miejskiej w Bieruniu z dnia 31 marca 2016 r. w sprawie zatwierdzenia Planu Ochrony Zespołu parków kulturowych pod nazwami *Park Kulturowy dla Obszaru Staromiejskiego* i *Park Kulturowy dla Obszaru Grobli* (Dz. U. Woj. Śl. z dnia 18 kwietnia 2016 r., poz. 2286).

W ostatnich latach widoczne jest coraz większe zainteresowanie tą formą ochrony zabytków, co skutkuje podejmowaniem przez gminy prac związanych z ustanowieniem parków kulturowych. Takie działania były lub są prowadzone między innymi dla Starego Miasta w Rybniku, dzielnicy Ruda w Rudzie Śląskiej, Parku Śląskiego w Chorzowie, Starego Miasta w Raciborzu i innych.

¹⁹ Wg Sprawozdania.

Ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego lub w decyzjach lokalizacyjnych

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego to dokument prawa miejscowego określający przeznaczenie i sposób zagospodarowania terenu. W planach miejscowych określone są, za pomocą zakazów i nakazów, zasady postępowania wobec zabytków i ich otoczenia²⁰ wpisanych do rejestru zabytków oraz innych zabytków nieruchomych znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków. W planach miejscowych wyznacza się też strefy ochrony konserwatorskiej mające na celu ochronę obiektów zabytkowych znajdujących się na danym terenie (art. 19 ustawy). Dla powołanego przez gminę parku kulturowego opracowuje się plan miejscowy, w którym uwzględnia się zasady ochrony wynikające z planu ochrony parku (art. 16.6 ustawy). W planach miejscowych określa się też zasady ochrony wartości kulturowych chronionych na podstawie przepisów ustawy o ochronie przyrody. W przypadku braku miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego – ochrona ta jest uwzględniana przy wydawaniu decyzji lokalizacyjnych (art. 19.1a ustawy).

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego oraz decyzje lokalizacyjne, w ramach procedury ich sporządzania są obligatoryjnie uzgadniane z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenu (art. 20 ustawy) oraz z dyrektorem regionalnej dyrekcji ochrony środowiska w zakresie ochrony wynikającej z przepisów ustawy o ochronie przyrody. Praktyka pokazuje, że plany miejscowe sporządzane dawniej uwzględniały problematykę konserwatorską w zakresie stref ochrony konserwatorskiej oraz często jedynie adresowego wyszczególnienia obiektów znajdujących się w rejestrze zabytków i gminnej ewidencji zabytków. Większość planów sporządzanych obecnie zawiera ustalone za pomocą zakazów i nakazów zasady ochrony obiektów zabytkowych.

Tabela 2. Liczba gmin w podziale na procentowe pokrycie miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego²¹

Procent obszaru gminy objęty miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego (dane z ankiet)	Liczba gmin				
	2013	2015	2017	2019	2021
100%	63	52	57	61	59
76%–99%	18	12	22	20	20
51%–75%	6	11	9	18	9
26%–50%	21	16	15	17	11
0,1%–25%	37	21	13	15	13
0%	4	5	1	0	2
bd.	18	50	50	36	53

W roku 2021 procent powierzchni województwa śląskiego pokryty planami miejscowymi wynosił ok. 78%. W miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego zasady ochrony ustanowione są dla ponad 20 tysięcy obiektów²².

²⁰ Otoczenia w rozumieniu art. 3 pkt 15 ustawy.

²¹ Dane uzyskane ze Sprawozdania.

²² Tamże.

Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego

Tworzenie krajowej listy niematerialnego dziedzictwa kulturowego jest wypełnieniem przez Polskę wymogów wynikających z Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego na terenie państw-stron.

Dziedzictwo niematerialne to wszelkie żywe, niematerialne przejawy kultury odziedziczone po przodkach i przekazywane kolejnym pokoleniom. Mogą to być tradycje i przekazy ustne, sztuki widowiskowe, tradycje muzyczne, praktyki społeczno-kulturowe (zwyczaje, obrzędy, ceremonie itp.), wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata, wiedza związana z tradycyjnym rzemiosłem itp.

Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego tworzy Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie. Do tej pory na liście znalazły się następujące przejawy dziedzictwa niematerialnego związane z obszarem województwa śląskiego:

- rusznikarstwo artystyczne i historyczne – wyroby według tradycyjnej szkoły cieszyńskiej (rok wpisu 2014);
- tradycyjna technika ludwisarska Felczyńskich w Taciszowie (rok wpisu 2015);
- zabawkarstwo żywiecko-suskie (rok wpisu 2016);
- kołędowanie Dziadów Noworocznych na Żywiecczyźnie (rok wpisu 2016);
- tradycje wytwarzania koronki koniakowskiej (rok wpisu 2017);
- umiejętność gry na dudach żywieckich i ich wytwarzanie (rok wpisu 2017);
- gajdy – umiejętność wytwarzania instrumentu i praktyka gry (rok wpisu 2018);
- Barbórka górników węgla kamiennego na Górnym Śląsku (rok wpisu 2018).

Lista Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO

W 2017 roku na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO wpisano kopalnię rud ołowiu, srebra i cynku wraz z systemem gospodarowania wodami podziemnymi w Tarnowskich Górach. Jest to pierwszy i jak dotąd jedyny obiekt z terenu województwa śląskiego wpisany na listę UNESCO.

Dobra kultury współczesnej

Pojęcie dobra kultury współczesnej wprowadza ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 27 marca 2003 roku (tekst jednolity Dz.U. 2021 poz. 741 z późniejszymi zmianami) Zgodnie z art. 2 pkt 10 tejże ustawy dobro kultury współczesnej to dobro kultury niebędące zabytkiem a będące uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, posiadające jednocześnie wysoką wartość artystyczną lub historyczną. Dobra kultury współczesnej nie są zabytkami w rozumieniu ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, jednakże są obiektami już docenionymi ze względu na ich wartości, co w przyszłości może skutkować uznaniem ich za świadectwa minionej epoki, a tym samym za zabytki.

W planie zagospodarowania przestrzennego województwa śląskiego jako dobra kultury współczesnej wskazane jest 28 obiektów (w tym jeden pomnik) oraz 6 obszarów (w tym dzielnice uzdrowiskowe, układy urbanistyczne, osiedle mieszkaniowe i park).

Ochrona zabytków a przepisy ustawy o ochronie przyrody

Ochrona wartości kulturowych i historycznych jest uwzględniana przy tworzeniu form ochrony na podstawie ustawy z 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (tj. Dz.U. 2021 poz. 1098 z późniejszymi zmianami). Na terenie województwa śląskiego ochrona wartości kulturowych uwzględniona jest w parkach krajobrazowych, obszarach chronionego krajobrazu, zespołach przyrodniczo-krajobrazowych oraz niektórych rezerwach, stanowiskach dokumentacyjnych i obszarach Natura 2000.

Na terenie województwa śląskiego ochroną objęte jest:

- 8 parków krajobrazowych,
- 15 obszarów chronionego krajobrazu,
- 27 zespołów przyrodniczo-krajobrazowych,
- 65 rezerwatów przyrody,
- 91 użytków ekologicznych,
- 12 stanowisk dokumentacyjnych,
- 46 obszarów Natura 2000.

II.6. FINANSOWANIE OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Środki na opiekę nad zabytkami w województwie śląskim pozyskiwane są z różnych źródeł. Dywersyfikowane są one między innymi przez dotacje i konkursy.

Dotacje Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego²³

Dotacja na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru udzielana jest przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego w ramach programów z obszaru dziedzictwa kulturowego i historycznego. W szczególności są to programy: „Ochrona zabytków”, „Kultura ludowa i tradycyjna”, „Ochrona zabytków archeologicznych”.

Tabela 3. Liczba pozytywnie rozpatrzonych wniosków o dotację MKiDN w ramach wybranych programów w obszarze dziedzictwo kulturowe i historyczne w latach 2006–2021 (dot. województwa śląskiego)²⁴

Program	Razem 2014–2017	Razem 2018–2019	2020	2021	Razem 2020–2021
Ochrona zabytków	69 (2016–2017)	31	28	24	52
Ochrona zabytków archeologicznych		3	0	2	2
Kultura ludowa i tradycja		26	19	12	31
RAZEM	69	60	47	38	85

²³ Opracowane na podstawie stron internetowych Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

²⁴ Za Sprawozdaniem.

Tabela 4. Wartość dotacji MKiDN przyznanych w latach 2006–2021 w ramach wybranych programów w obszarze dziedzictwo kulturowe i historyczne (dotyczy województwa śląskiego)²⁵

Program	Razem 2014–2017	Razem 2018–2019	2020	2021	Razem 2020–2021
Ochrona zabytków	10 891 616 zł	4 742 000 zł	5 589 374,18 zł	3 394 783,37 zł	8 984 157,55 zł
Ochrona zabytków archeologicznych		71 800 zł	0 zł	89 700 zł	89 700 zł
Kultura ludowa i tradycja		940 000 zł	675 000 zł	474 000 zł	1 149 000 zł
RAZEM	10 891 616 zł	5 753 800 zł	6 264 374,18 zł	3 958 483,37 zł	10 222 857,55 zł

Dotacje Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Dotacje Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków są udzielane ze środków finansowych z budżetu państwa w części, której dysponentem jest wojewoda na podstawie art. 74 ustawy. Poza wyżej wymienionymi dotacjami, Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków finansuje również prace archeologiczne (badania ratownicze, badania w ramach programu Archeologiczne Zdjęcie Polski) oraz wykonywanie dokumentacji, badań i ekspertyz konserwatorskich

Tabela 5. Finansowanie prac konserwatorskich i budowlanych przez Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków – liczba dotowanych obiektów²⁶

Liczba dotowanych zabytków	2014–2017	2018–2019	2020	2021	Razem 2020–2021
nieruchomych	168	64	37	29	66
ruchomych	45	33	11	20	31
Razem	213	97	48	49	97

²⁵ Tamże.

²⁶ Tamże.

Tabela 6. Finansowanie prac konserwatorskich i budowlanych przez Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków – wysokość dotacji²⁷

Wysokość dotacji dla zabytków	2014–2017	2018–2019	2020	2021	Razem 2020–2021
	kwota [zł]				
nieruchomych	8 278 256	4 249 321	1 783 645,18	1 827 706,57	3 611 351,75
ruchomych	1 973 537	1 442 218	1 023 301,67	1 041 048,33	2 064 350,00
Razem	10 251 794	5 691 539	2 806 946,85	2 868 754,90	5 675 701,75

Poziom udzielonych przez WKZ dotacji w okresie 2020–2021 utrzymuje się na podobnym poziomie jak w latach poprzednich.

Dotacje Narodowego i Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska

Dotacje Narodowego i Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska dotyczące obiektów zabytkowych pochodzą z nakładów na ochronę przyrody i krajobrazu, w tym ochronę parków wpisanych do rejestru zabytków i parków o charakterze regionalnym.

Tabela 7. Dotacje WFOŚ i NFOŚ na prace w parkach zabytkowych (województwo śląskie)²⁸

Rok	Dofinansowanie na konserwację parków zabytkowych	Liczba dotowanych obiektów
2014	36 509 zł	1
2015	2 328 577 zł	3
2016	194 422 zł	2
2017	219 473 zł	1
2018	bd.	bd.
2019	bd.	bd.
2020	bd.	bd.
2021	582 056,70 zł	9

Dotacje Samorządu Województwa Śląskiego

Zarząd Województwa Śląskiego wspiera opiekę na zabytkami za pomocą organizowanych otwartych konkursów ofert na zadanie publiczne. W latach 2020–2021 zorganizowano łącznie 14 konkursów, w których można było uzyskać dofinansowanie prac przy obiektach zabytkowych lub wsparcie dla promocji i popularyzacji dziedzictwa kulturowego regionu. W większości konkursy są kontynuacjami konkursów z lat poprzednich

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże.

Tabela 8. Wysokość dotacji w konkursach Zarządu Województwa Śląskiego na cele związane z opieką nad zabytkami²⁹

Lp.	2010–2013	2014–2017	2018–2019	2020	2021	Razem 2020–2021
	Kwota dotacji [zł]					
1	Otwarty konkurs na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków					
	4 500 000	3 005 000	1 700 000	500 000	1 000 000	1 500 000
2	Otwarty konkurs ofert na zadania publiczne województwa śląskiego w dziedzinie kultury, ochrony i upowszechniania dziedzictwa kulturowego					
	485 000	224 660	586 000	500 000	500 000	1 000 000
3	Otwarty konkurs ofert na zadania publiczne Województwa Śląskiego w dziedzinie upowszechniania dziedzictwa przemysłowego					
	-	1 450 000	686 000	0	0	0
4	Otwarty konkurs ofert na zadania publiczne Województwa Śląskiego w dziedzinie wzmacniania współpracy sieciowej na Szlaku Zabytków Techniki					
	-	165 000	100 000	0	0	0
5	Otwarty konkurs ofert na zadania publiczne Województwa Śląskiego w sferze działań na rzecz zachowania wielokulturowości regionu oraz kultury mniejszości narodowych i etnicznych					
	-	47 000	12 000	0	0	0
6	Otwarty konkurs ofert na zadania publiczne województwa śląskiego w dziedzinie edukacji publicznej z uwzględnieniem obchodów Stulecia Wybuchu Powstań Śląskich					
	-	-	86 199	40 000	56 000	96 000
7	Otwarty konkurs ofert na zadania publiczne Województwa Śląskiego w dziedzinie turystyki i krajoznawstwa w 2020 w ramach projektu „Śląskie. Łączy nas turystyka”					
	-	-	-	600 000	0	600 000
8	Otwarty konkurs ofert na zadania publiczne województwa śląskiego w dziedzinie krajoznawstwa, w tym upowszechniania turystyki					
	1 388 700	12 850	6 277	95 000	95 000	190 000
9	Otwarty konkurs ofert na zadania publiczne województwa śląskiego w dziedzinie promocji produktu turystycznego Szlak Orlich Gniazd na terenie wybranych obiektów oraz gmin należących do Szlaku Orlich Gniazd					
	-	-	500 000	0	0	0
10	Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej – Owca Plus Dziedzictwo Ludowe Owca II					
	375 805	343 378	67 275	503 750	598 654	1 102 404
11	Konkurs „Piękna wieś województwa śląskiego”					
	42 300	87 000	26 000	120 000	119 000	239 000
Razem	8 770 595	7 165 744	4 134 291	2 358 750	2 368 654	4 727 404

Ogółem w latach 2020–2021 w konkursach Zarządu Województwa Śląskiego na cele związane z opieką nad zabytkami udzielono dofinansowania w wysokości prawie 5 mln zł.

²⁹ Tamże.

Wydatki Jednostek Samorządu Terytorialnego (JST) na działania związane z opieką nad zabytkami

Wydatki powiatów i gmin na zadania związane z opieką nad zabytkami obejmują szerokie spektrum działań. Są to wydatki na remonty i konserwację zabytków dokonywane na podstawie podejmowanych przez powiaty i gminy odpowiednich uchwał w sprawie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, wydatki na obiekty własne oraz wydatki na wydarzenia i imprezy promujące i popularyzujące lokalne zabytki i tradycje. Powiaty i gminy na prowadzenie swoich działań mogą też pozyskiwać dotacje z różnych źródeł, w tym z funduszy europejskich.

Tabela 9. Wydatki samorządów terytorialnych na zadania związane z opieką nad zabytkami³⁰

Jednostki samorządu terytorialnego	2010–2013	2014–2017	2018–2019	2020	2021	Razem 2020–2021
	Wysokość wydatków [zł]					
gminy	18 056 501	44 976 507	19 038 381	10 768 605	13 407 280	24 175 885
powiaty grodzkie	42 269 575	63 537 153	73 826 893	59 533 318	50 838 395	110 371 713
powiaty ziemskie	6 941 683	10 684 141	3 848 249	6709672	4026716	10 736 388
RAZEM	67 267 759	119 197 801	96 713 523	77 011 595	68 272 391	145 283 986

Jak wynika z zestawienia w okresie 2020–2021 wydatki gmin na obiekty zabytkowe wzrosły w stosunku do lat poprzednich. Jak w poprzednich okresach sprawozdawczych, największe sumy wydatkowane na obiekty zabytkowe poniosły miasta na prawach powiatu. W latach 2020–2021 było to łącznie ponad 110 milionów złotych.

Tabela 10. Dotacje na działania związane z opieką nad zabytkami pozyskane przez jednostki samorządu terytorialnego³¹

Jednostki samorządu terytorialnego	2010–2013	2014–2017	2018–2019	2020	2021	Razem 2020–2021
	Wysokość uzyskanych dotacji [zł]					
gminy	121 689 369	40 533 912	76 745 953	8 371 532	5 704 967	14 076 499
powiaty grodzkie	74 739 166	70 438 725	118 572 623	86 851 878	41 842 428	128 694 306
powiaty ziemskie	13 394 832	5 775 032	5 741 016	12 490 412	7 480 238	19 970 650
RAZEM	209 822 367	116 747 669	201 059 592	107 713 822	55 027 633	162 741 455

Z zestawienia wynika że w latach 2020–2021 pozyskano ponad 160 mln zł dotacji wykorzystanych w opiece nad zabytkami. Zauważalny jest znaczący spadek dotacji pozyskanych przez gminy z ponad 78 mln zł w latach 2018–2019 do 14 mln w latach 2020–2021. Duży wzrost pozyskanych środków odnotowano w przypadku powiatów ziemskich (z niecałych 6 mln zł do prawie 20 mln zł). W przypadku powiatów grodzkich wzrost pozyskanych dotacji był nieznaczny.

³⁰ Tamże.

³¹ Tamże.

II.7. DZIEDZICTWO KULTUROWE JAKO ELEMENT GOSPODARKI

Dziedzictwo kulturowe jest ważnym elementem rozwoju przemysłu kultury, który zawiera w sobie nie tylko dziedziny działalności gospodarczej bezpośrednio zajmujące się produkcją i dystrybucją dóbr i usług kultury, ale i działalność niedochodową, która generuje przychód w innych branżach. Ma też podstawowe znaczenie dla rozwoju turystyki. Z punktu widzenia rozwoju społeczno-gospodarczego województwa rozwój przemysłu kultury jest bardzo ważny, gdyż jest to sektor gospodarki o korzystnej specyfice, mieszczącej się w modelu gospodarki opartej na wiedzy (GOW):

- jest pracochłonny, więc tworzy miejsca pracy, a jednocześnie wykorzystuje nowoczesne technologie,
- opiera się na dziedzictwie kulturowym, wiedzy i informacji,
- jest powiązany z innymi sektorami bazującymi na wiedzy (edukacja, turystyka kulturalna),
- tworzy duże zapotrzebowanie na wysoko wykwalifikowanych specjalistów,
- opiera się na sieci małych i średnich przedsiębiorstw, działających obok niewielu dużych,
- obejmuje rynek ponadlokalny i opiera się na ponadlokalnych powiązaniach,
- jest czysty ekologicznie.

Województwo śląskie dysponuje pokaźnymi zasobami kulturowymi, które powinno wykorzystać do rozwoju społeczno-gospodarczego. Do podstawowych należą:

- zabytki nieruchome, takie jak:
 - krajobrazy kulturowe,
 - układy urbanistyczne, zespoły budowlane, w tym budownictwa modernistycznego, socrealistycznego oraz dóbr kultury współczesnej,
 - dzieła architektury i budownictwa, w tym budownictwa drewnianego,
 - dzieła budownictwa obronnego,
 - obiekty przemysłu i techniki, w tym kopalnie, huty, elektrownie i inne zakłady przemysłowe,
 - parki, ogrody i inne formy projektowanej zieleni, oraz cmentarze,
 - pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa,
 - cmentarzyska, kurhany,
 - relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej;
- zabytki ruchome (takie jak np. krzyże przydrożne, polichromie średniowieczne i nowożytne, rzeźby plenerowe);
- elementy dziedzictwa niematerialnego (w tym tradycje i folklor);
- muzea i zbiory muzealne.

Zintegrowany rozwój przemysłu kultury i kreowanie produktów markowych są motorem rozwoju turystyki. Na terenie województwa śląskiego szczególne znaczenie ma:

- turystyka przemysłowa,
- turystyka miejska (obejmująca m.in. założenia urbanistyczne, zabytki modernizmu),

- turystyka sentymentalna (np. tradycji żydowskich, kraju dzieciństwa),
- turystyka pielgrzymkowa,
- turystyka na terenach wiejskich (przyrodniczo-kulturowa),
- kulturowa turystyka tematyczna (archeologiczna, przemysłowa, budownictwa drewnianego).

Zabytki i tradycje regionalne mocno już ulokowały się w gospodarce województwa oraz w zespole podstawowych elementów promocji województwa, gmin i powiatów. Informacje o zabytkach regionu, powiatu i gminy można znaleźć niemal na wszystkich stronach internetowych tych jednostek, a także w wydawanych przez nie materiałach promocyjnych.

Zaawansowanym działaniem promującym zabytki i równocześnie promującym województwo, powiaty i gminy są markowe produkty turystyczne kreowane z wykorzystaniem zabytków. Są to między innymi szlaki kulturowe, obiekty o znaczeniu kulturowym otwarte dla turystów oraz imprezy promujące tradycje ludowe i kulturę lokalną.

Szlaki kulturowe o zasięgu regionalnym

Na terenie województwa istnieją cztery szlaki kulturowe o zasięgu wojewódzkim: *Szlak Orlich Gniazd*, *Szlak Zabytków Techniki*, *Szlak Architektury Drewnianej* i Szlak Kulinarny *Śląskie Smaki*.

Szlak Orlich Gniazd wyznaczony w 1950 roku z inicjatywy znanego krajoznawcy Kazimierza Sosnowskiego. Łączy on Kraków z Częstochową prowadząc przez najbardziej atrakcyjne krajobrazowo tereny Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Swoją nazwę wzięt od średniowiecznych gotyckich warowni, zamków i strażnic, ulokowanych na skałach wapiennych na kształt orlich gniazd. Długość Szlaku wynosi ponad 163 kilometry. Atrakcje na Szlaku Orlich Gniazd to między innymi klasztor na Jasnej Górze, zamek w Olsztynie, zamek Ostrężnik, zamek w Mirowie, zamek Bobolice, zamek Bąkowiec w Morsku, Gród na górze Birów, zamek Ogrodzieniec w Podzamczu, zamek Pilcza w Smoleniu, zamek w Bydlinie, zamek w Rabsztynie, zamek Pieskowa Skała, zamek w Korzkwi i kończący szlak w Krakowie – Zamek Królewski na Wawelu. Istnieje też rowerowa wersja szlaku (Rowerowy Szlak Orlich Gniazd) o długości ok. 190 km.

Szlak Zabytków Techniki (SZT) jest tematycznym, samochodowym szlakiem turystycznym, który łączy obiekty związane z dziedzictwem przemysłowym województwa śląskiego. Obecnie tworzy go 40 obiektów. Szlak prezentuje najciekawsze pod względem walorów turystycznych, historycznych i architektonicznych obiekty przemysłowe w województwie śląskim i jest najbardziej interesującą trasą turystyki industrialnej w Polsce. W 2018 roku liczba turystów zwiedzających obiekty na Szlaku Zabytków Techniki przekroczyła milion³². Wśród najchętniej odwiedzanych obiektów (2018) są zabytki przemysłu górniczego w Zabrze (kopalnia Guido, sztolnia Królowa Luiza), Kopalnia Srebra i Sztolnia Czarnego Pstrąga w Tarnowskich Górach (obiekty wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO), Muzeum Browaru Żywiec, Muzeum Śląskie, Muzeum Hutnictwa Cynku – Walcownia w Katowicach, Fabryka Porcelany w Katowicach i familoki w Czerwionce-Leszczynach. W latach 2020–2021 nastąpiło zmniejszenie liczby turystów związane z obostrzeniami wynikającymi z pandemii COVID-19.

Jako jeden z głównych markowych produktów turystycznych województwa śląskiego prezentuje region na turystycznej mapie kraju. Znaczenie i powodzenie szlaku zostało zauważone na arenie krajowej i międzynarodowej. Szlak był wielokrotnie nagradzany. W 2008 roku otrzymał Złoty Certyfikat Polskiej Organizacji Turystycznej dla najlepszego produktu turystycznego w kraju. W 2010 roku Szlak dołączył do Europejskiego Szlaku Dziedzictwa

³² 1 200 000 turystów w 2018 roku <https://zabytkitechniki.pl/news/1012874/historyczny-rekord-blisko-12-miliona-osob-na-szlaku-zabytkow-techniki> [dostęp 15.01.2022].

Przemysłowego (European Route of Industrial Heritage – ERIH), a w tym samym roku został nagrodzony Złotym Medalem Targów Poznańskich dla najlepszego produktu turystycznego w Polsce. Od 2010 roku w czerwcu organizowane jest Święto Szlaku Zabytków Techniki – *Industriada*, które co roku przyciąga coraz większe grono miłośników techniki. W roku 2013 Święto Szlaku Zabytków Techniki – *Industriada* otrzymało certyfikat w konkursie Polskiej Organizacji Turystycznej na Najlepszy Produkt Turystyczny Polski, w 2017 roku nagrodzona została Złotym Certyfikatem Polskiej Organizacji Turystycznej. Od roku 2020 Operatorem Szlaku Zabytków Techniki jest Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrzu.

Szlak Architektury Drewnianej powstał w 2002 r. na wniosek marszałka województwa śląskiego Na szlaku jest 5 pętli przebiegających przez zróżnicowane tereny województwa w tym obszary wiejskie, Pętle łączą najciekawsze przykłady drewnianej architektury sakralnej – od wieku XV po okres dwudziestolecia międzywojennego (kościół pw. św. Jadwigi w Zabrzu-Porębie), obydwie skanseny: *Muzeum Górnos Śląski Park Etnograficzny w Chorzowie* i *Zagrode Wsi Pszczyńskiej*, oraz ciekawe przykłady drewnianej architektury świeckiej – *Dom Tkacza* w Bielsku-Białej i starą karczmę w Jeleśni. Jego trasa główna łączy się z podobnym szlakiem w województwie małopolskim. W 2013 roku powierzono zadanie zarządzania szlakiem *Muzeum Górnos Śląskiemu Parkowi Etnograficznemu w Chorzowie*. W ostatnim czasie w wyniku szeroko zakrojonych prac konserwatorskich prowadzonych w zabytkowych kościołach odkryto i odrestaurowano wiele przykładów dawnych polichromii, co jeszcze bardziej uatrakcyjniło szlak. Jednak, aby szlak ten w pełni promował wojewódzkie dziedzictwo budownictwa drewnianego, wymaga on opracowania koncepcji udostępniania obiektów i wypromowania na terenie województwa i kraju. Jako dobrze wypromowany produkt turystyczny może stać się motorem alternatywnego rozwoju niewielkich miejscowości i gmin o charakterze rolniczym.

Szlak kulinarny „Śląskie Smaki” został utworzony w 2012 roku z inicjatywy Polskiej Organizacji Turystycznej. Promuje on miejsca, w których można zjeść smacznie i regionalnie – województwo śląskie jest jednym z liderów Listy Produktów Tradycyjnych. Obecnie na szlaku znajduje się 28 lokali gastronomicznych. W roku 2013 obok *Industriady* otrzymał certyfikat Najlepszy Produkt Turystyczny Polski w konkursie organizowanym przez Polską Organizację Turystyczną, a w 2015 nagrodzony został nagrodą EDEN przyznawaną przez Komisję Europejską w międzynarodowym konkursie na „najlepszą europejską destynację turystyczną”.

Szlaki tematyczne o zasięgu lokalnym i ponadlokalnym oraz questy

Powiaty i gminy województwa śląskiego bardzo aktywnie włączyły się w kreowanie swojego wizerunku za pomocą zabytków i dziedzictwa kulturowego. Wyrazem tych działań są m.in. powstające szlaki kulturowe. Duży udział w tworzeniu szlaków kulturowych mają też organizacje pozarządowe. Obecnie na terenie województwa istnieje co najmniej 20 ponadlokalnych kulturowych szlaków tematycznych. Niektóre z nich stanowią fragmenty szlaków ogólnopolskich lub międzynarodowych. Szlaków lokalnych (gminnych, miejskich) w roku 2012 istniało blisko 50, z czego ponad 1/3 powstała w latach 2010–2011. Do najciekawszych należą: *Szlak Historii Górnictwa Górnos Śląskiego*, *Szlak Moderny*, *Szlak Książąt Pszczyńskich*, *Szlak Kultury Żydowskiej*, *Szlak Metalurgów*, *Szlak Początków Hutnictwa*, *Szlak Powstańców Śląskich*, *Szlak Romański w Polsce*, *Szlak Zbójników Beskidzkich*, *Szlak Zbójników Karpackich*, *Szlak Walk 7 Dywizji Piechoty*, *Szlak Warowni Jurajskich*, a także śląskie odcinki *Via Regia (Drogi św. Jakuba)*. W latach 2014–2017 powstały kolejne interesujące szlaki (ponad 10), jak np. *Szlak Szklany* w Ujsołach powołany w celu ocalenia pamiątek po dawnych właścicielach ziemskich – Wielopolskich i Habsburgów oraz związaną z nimi historią działającej w XIX wieku w Złatnej huty szkła, czy też bajkowy *Szlak Utopca* zorganizowany w Brennej przywołujący postacie z bajek i miejscowych legend. W latach 2019–2021 26 gmin utworzyło nowe szlaki tematyczne, w tym rowerowe, promujące lokalne zabytki.

Wiele gmin korzysta również z nowoczesnych form upowszechniania wiedzy o zabytkach i tradycjach lokalnych proponując uczestnictwo różnego rodzaju grach miejskich i questach. Wśród promujących się w ten sposób gmin wymienić można Strumień, Pszów, Kamienicę Śląską czy Czerwionkę-Leszczyny.

Obiekty związane z turystyką pielgrzymkową

Innym tradycyjnym już produktem turystycznym są liczne ponad 100 na terenie województwa sanktuaria. Znaczący ruch pielgrzymkowy odbywa się w 14 z nich. Najbardziej znanym, rozpoznawalnym w Polsce i na świecie jest klasztor oo. paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie (uznany za pomnik historii). Dla mieszkańców województwa duże znaczenie ma również Sanktuarium Matki Sprawiedliwości i Miłości Społecznej i kalwaria w Piekarach Śląskich. Miejscami kultu i pielgrzymek są też m.in. *Sanktuarium św. Walentego w Bieruniu Starym*, Bazylika Matki Bożej w Gidlach, sanktuarium Świętego Mikołaja w Pierścu, Sanktuarium Matki Bożej Leśniowskiej Patronki Rodzin, sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej w Turzy Śląskiej, Parafia Matki Bożej Raciborskiej, Sanktuarium św. Jana Marii Vianneya w Czeladzi Piaskach, Sanktuarium św. Antoniego z Padwy w Dąbrowie Górniczej, Sanktuarium Matki Bożej Opiekunki Środowiska Naturalnego w Mikołowie Bujakowie, Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Lubecku, Sanktuarium Najświętszego Sakramentu w Jankowicach Rybnickich, *kościół św. Krzyża w Pietrowicach Wielkich*, *Sanktuarium Opatrzności Bożej w Jastrzębiu Zdroju*, *Sanktuarium Pani Uśmiechniętej w Pszowie*, *Sanktuarium św. Barbary w Strumieniu*.

Rewitalizacja obiektów zabytkowych na cele publiczne

Dużym zainteresowaniem powiatów i gmin cieszy się możliwość wsparcia rozwoju gospodarczego przez rewitalizację obiektów zabytkowych na cele publiczne związane z kultywowaniem i kreowaniem kultury.

Wśród gmin i powiatów szczególnie aktywnych w tworzeniu takich produktów w latach 2018–2021, często kontynuując prace rozpoczęte w latach wcześniejszych, można wymienić m.in.:

- Będzin – rewitalizacja nitowanej wieży ciśnień w Będzinie -Grodźcu oraz jej otoczenia (2020)
- Bytom – rewaloryzacja zespołu pałacowego Tiele-Wincklerów w Bytomiu-Miechowicach (realizacja 2015–2020)
- Chorzów – adaptacja hali byłej elektrowni Huty Królewskiej na Muzeum Hutnictwa (realizacja 2019–2021)
- Czeladź – rewitalizacja cechowni byłej kopalni Saturn na Postindustrialne Centrum Dziedzictwa Górnictwa Węglowego w Zagłębiu Dąbrowskim (w trakcie)
- Hażlach – adaptacja z przebudową budynku dawnego spichlerza na budynek muzealny „Dom Przyrodnika” (2020)
- Siemianowice Śląskie – rewitalizacja zabytkowej pływalni miejskiej (zakończona w 2019)
- Powiat rybnicki – rewitalizacja dworu w Łukowie Śląskim na potrzeby użyteczności publicznej (2019)
- Ruda Śląska – rewitalizacja zabytkowego budynku dworca kolejowego w Rudzie Śląskiej- Chebziu (2018)
- Rybnik – adaptacja zabytkowego pawilonu oddziału dermatologii dawnego Szpitala Miejskiego na potrzeby Centrum Usług Wsparcia Rodziny (2019)

- Siemianowice Śląskie – rewitalizacja pałacu Rheinbabenów w dzielnicy Michałkowice na oddział Siemianowickiego Centrum Kultury (2017–2020)
- Tworków – rewitalizacja ruin zamku wraz z przyzamkowym parkiem (2020)
- Zabrze – rewitalizacja zabytkowej wieży ciśnień na cele społeczne, edukacyjne, naukowe i kulturalne (zakończona w 2021)
- Zabrze – rewitalizacja budynku dawnej gazowni na Centrum Usług Społecznych (2021)
- Zawiercie – rewitalizacja budynku Starej Łaźni na osiedlu TAZ na Galerię „Stara Łaźnia” (2020)
- Żory – adaptacja dawnego młyna elektrycznego na siedzibę Miejskiej Biblioteki Publicznej w Żorach (2020)
- Żywiec – adaptacja zabytkowego budynku stajni na Centrum Edukacji Ekologicznej (2020)

Kultywowanie i promocja tradycji ludowych i kultury lokalnej

Dużym zainteresowaniem cieszy się również kontynuacja wydarzeń organizowanych na bazie lokalnych tradycji. Przykładem mogą być też festiwale i imprezy organizowane w ramach Tygodnia Kultury Beskidzkiej, Gwarki Tarnogórskie, Święto Ciulimu-Czulentu w Lelowie, Konkursy palm wielkanocnych, np. w Gilowicach, Pilicy, Jurajski przegląd grup kolędniczych „Herody” w Niegowej, **Jurajski Przegląd Zespołów Ludowych** w Koziegłowach czy Festiwal grup obrzędowych „Gody żywieckie”.

Działalność organizacji pozarządowych

W województwie śląskim coraz wyraźniej daje się zauważyć działania miłośników zabytków zrzeszonych w organizacjach pozarządowych. Wśród najbardziej aktywnych wymienić można m.in.:

- Stowarzyszenie na Rzecz Zabytków Fortyfikacji *Pro Fortalicium* systematycznie remontujące i udostępniające schrony bojowe *Obszaru Warownego Śląsk*;
- Fundacja *Zamek Chudów*, która objęła opieką m.in. ruiny zamku w Chudowie koło Gliwic, gdzie organizuje wiele imprez związanych z archeologią i kulturą średniowiecza, tam też prowadzi muzeum;
- Stowarzyszenie Aktywne Kobiety z Sosnowca – pomysłodawczyni i realizatorki m.in. Zagłębiowskiego Szlaku Kobiet;
- Stowarzyszenie *Mysłowice Ocalić od zapomnienia* działające na rzecz upowszechnienia dziedzictwa kulturowego miasta Mysłowice;
- Stowarzyszenie na rzecz dziedzictwa kulturowego Gliwic *Gliwickie metamorfozy* które obok prowadzenia innych działań opiekują się zabytkowymi cmentarzami;
- Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Wsi Bełk – pomysłodawca i realizator wielu inicjatyw związanych z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami we wsi Bełk;
- Stowarzyszenie Miłośników Historii Szczekocin i Okolic którego celem jest badanie historii Szczekocin i promocja miasta poprzez dziedzictwo kulturowe.

II.8. DZIAŁALNOŚĆ BADAWCZA

Na terenie województwa badaniami w zakresie zasobów zabytkowych i ich konserwacji zajmują się, w ramach swojej działalności, nieliczne jednostki, przede wszystkim muzealne. Wybrane programy badawcze prowadzone są na uczelniach wyższych, na Uniwersytecie Śląskim m.in. na Wydziale Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego w zakresie krajobrazu kulturowego oraz na kierunkach innych wydziałów takich jak: etnologia i antropologia kulturowa, historia sztuki, turystyka historyczna; na Uniwersytecie Ekonomicznym gdzie zagadnienia związane z dziedzictwem kulturowym ujęte są na kierunku gospodarka turystyczna. Dziedzictwo kulturowe, w tym problematyka ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, znajdują się też w programach kierunków budownictwa i architektury w Politechnice Śląskiej i Częstochowskiej oraz w Wyższej Szkole Technicznej w Katowicach.

Prace badawcze dotyczące szeroko pojętego dziedzictwa kulturowego podejmowały także działy Instytutu Myśli Polskiej im. W. Korfanteo (dawniej Regionalny Instytut Kultury): Centrum Dziedzictwa Kulturowego, Obserwatorium Kultury, Historii. Wśród prowadzonych w latach 2020–2021 wymienić można projekty badawcze i naukowe związane z działalnością Wojciecha Korfanteo oraz powstaniem śląskimi, *Mapę Obrzędową Województwa Śląskiego* (projekt dokumentujący obrzędy i tradycje), *Czarną pamięć* (badania górniczych miejsca pamięci jako ponadlokalnego składnika tożsamości kulturowej Śląska), *Zielnik Kulturowy* (projekt etnograficzny badający wykorzystanie roślin w obrzędowości), katalog Dóbr Kultury Współczesnej (zebranie i waloryzacja wartościowych dzieł architektury i sztuki powstałych od 1945 do 2000r.), wizerunki św. Barbary w Zagłębiu Dąbrowskim, witraże na terenie województwa śląskiego i inne.

Działalność badawczą prowadzi i finansuje także Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków zlecając prace archeologiczne, dokumentacje konserwatorskie oraz opracowania ekspertyz i opinii dla obiektów zabytkowych.

Tabela 11. Finansowanie działalności badawczej z budżetu Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków³³

Zadanie	2014–2015	2016–2017	2018–2019	2020–2021	Razem 2014–2021
Prace archeologiczne	74 000 zł	103 965 zł	0 zł	52 500 zł	230 456 zł
Dokumentacja konserwatorska	157 797 zł	77 331 zł	3 743 zł	389 071,54 zł	627 942,54 zł
Opinie, ekspertyzy	90 780 zł	93 114 zł	0	5 200 zł	189 094 zł
Ogółem	322 577 zł	274 410 zł	3 743 zł	446 772 zł	1 047 501,54 zł

³³ Za Sprawozdaniem.

Tabela 12. Liczba zadań w ramach działalności badawczej finansowanej z budżetu Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków³⁴

Zadanie	2014–2015	2016–2017	2018–2019	2020–2021	Razem 2014–2021
Liczba prac archeologicznych	11	14	0	7	32
Liczba opracowań dokumentacji konserwatorskich	17	8	1	35	61
Liczba opracowań opinii i ekspertyz	9	13	0	10	32

Z powyższych zestawień wynika, że wydatki Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na działalność badawczą w ciągu ostatnich dwóch lat wzrosły, szczególnie w zakresie wykonywania dokumentacji konserwatorskiej. Łącznie od 2014 roku Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków wydał na działalność badawczą ponad milion złotych.

Nawet wzrastające finansowanie prac badawczych nie jest obecnie w stanie zaspokoić potrzeb, ponieważ zapóźnienia w tym zakresie oraz wcześniejsze braki są ogromne. Większość inicjatyw związanych z opieką nad zabytkami wymaga przeprowadzenia wcześniejszych prac badawczych bądź wykonania odpowiednich dokumentacji. Jednocześnie nie zwiększa się w województwie śląskim liczba specjalistów wykonujących tego typu opracowania. Od pewnego czasu obserwuje się prowadzenie projektów badawczych na terenie województwa przez uczelnie położone poza jego granicami (np. krakowskie, łódzkie czy wrocławskie).

³⁴ Tamże.

II.9. WYMIANA DOŚWIADCZEŃ I UPOWSZECHNIANIE WYNIKÓW BADAŃ W DZIEDZINIE KONSERWACJI I REWALORYZACJI ZABYTEKÓW

Instytut Myśli Polskiej im. W. Korfańtego (dawniej Regionalny Instytut Kultury) we współpracy ze Śląskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków corocznie organizuje konferencje konserwatorskie poświęcone zabytkom naszego regionu. W ich trakcie omawiane są ciekawsze problemy związane z konserwacją, ochroną i opieką nad zabytkami. Stanowią one forum wymiany informacji konserwatorskich. Konferencji corocznie towarzyszy promocja kolejnego tomu wydawnictwa *Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego*, przygotowana przez dział Centrum Dziedzictwa Kulturowego Instytutu Myśli Polskiej im. W. Korfańtego, we współpracy ze Śląskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. W roku 2020 ze względu na stan pandemii konferencja nie odbyła się, natomiast w roku 2021 odbyły się dwie konferencje (konferencja konserwatorska „Nowe funkcje w zabytkach – marzec 2021, konferencja konserwatorska „Przestrzeń publiczna” – grudzień 2021).

W roku 2019 Politechnika Częstochowska zorganizowała międzynarodową konferencję tematyczną poświęconą ochronie zabytków „Dziedzictwo kulturowe zabytków techniki oraz ich wpływ na rozwój współczesnych technologii przemysłowych”. W okresie 2020–2021 również inne uczelnie (Politechnika Śląska, Wyższa Szkoła Techniczna w Katowicach) organizowały wydarzenia w obszarze dziedzictwa kulturowego.

Ograniczenie działań w zakresie wymiany doświadczeń i upowszechniania wyników badań spowodowane było w znacznym stopniu skutkiem pandemii COVID–19 i koniecznością przeniesienia pewnych inicjatyw do sieci. Konieczność przeorganizowania pracy i zmiany formuły organizowania spotkań i konferencji spowodowała spowolnienie działań i zmniejszenie ich liczby.

II.10. ANALIZA SWOT

Tabela 13. Analiza SWOT

MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> • Dziedzictwo kulturowe wyróżniające obszar województwa śląskiego na tle kraju, którego cechami charakterystycznymi są m.in.: <ul style="list-style-type: none"> - wielokulturowość obszaru, w tym również wielość religii i tradycji; - różnorodność układów i zespołów przestrzennych wynikające z historycznie uwarunkowanego granicznego położenia, zarówno pod względem państwowym i administracyjnym, jak i kościelnym, pogranicze grup etnograficznych; - zachowane lub odtwarzane fragmenty krajobrazu kształtowanego w wyniku dawnych sposobów gospodarowania np. krajobraz jurajski, <i>Żabięgo Kraju</i>, Beskidu Śląskiego i Żywieckiego, krajobraz pocysterski i inne; - zróżnicowane zasoby dziedzictwa kulturowego o szczególnych a nawet unikatowych walorach, w tym: liczne zabytki przemysłu i techniki oraz osiedla i kolonie patronackie z nimi związane, kościoły drewniane, architektura <i>militaris</i>, miasta o genezie średniowiecznej, założenia rezydencjonalne, dziedzictwo kulturowe wsi, krajobraz komponowany i założenia zieleni, stanowiska archeologiczne; - duże obszary ochrony krajobrazu kulturowego w granicach istniejących parków krajobrazowych; - ślady dawnego wydobycia i przetwarzania związane z: wydobyciem i przetwarzaniem kruszców, w tym rud srebrnożelaznych, darniowych rud żelaza; - pozostałości związane z działalnością przemysłu górniczo-hutniczego w XVIII–XX wieku, przemysłu włókienniczego; przemysłu cementowego; uprawą ziemi i gospodarką wodną i inne. • Sukces działania i rozbudowy <i>Szlaku Zabytków Techniki Województwa Śląskiego</i> oraz cyklicznej imprezy 	<ul style="list-style-type: none"> • Brak ewidencji zabytków w części gmin. • Niedostateczne rozpoznanie zasobów krajobrazu kulturowego, szczególnie na terenach wiejskich. • Nieuregulowana własność części obiektów zabytkowych. • Zły stan zachowania części obiektów zabytkowych wynikający z niszczenia zabytków, gospodarczej działalności człowieka, braku bieżącej konserwacji i systematyczności działania. • Mało efektywne funkcjonowanie <i>Szlaku Architektury Drewnianej</i>. • Realizacja inwestycji w sąsiedztwie obiektów zabytkowych bez uwzględnienia kontekstu miejsca, co jest przyczyną niszczenia ekspozycji obiektu zabytkowego. • Niszczenie krajobrazów kulturowych obszarów zurbanizowanych i otwartych przez realizację projektów nie uwzględniających dziedzictwa kulturowego (brak badań i analiz poprzedzających proces projektowania). • Mała świadomość społeczna potencjału zasobów dziedzictwa kultury materialnej i niematerialnej województwa i możliwości jego wykorzystania dla rozwoju gospodarczego. • Niska integracja środowisk w obszarze dziedzictwa kulturowego. • Niedostateczna promocja zabytków jako szansy rozwojowej. • Niewystarczający udział mediów lokalnych w propagowaniu wartości zabytków krajobrazu oraz możliwości jego wykorzystania w rozwoju gospodarczym. • Niedostateczna ilość infrastruktury turystycznej przy obiektach zabytkowych i nieefektywna promocja obiektów; niewystarczające przygotowanie decydentów do oceny wartości kulturowej

<p>promującej szlak <i>Industriada</i> – rozpoznawalność marki w regionie, kraju, Europie.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Utworzenie śląskiego odcinka <i>Szlaku Architektury Drewnianej</i>. • Bardzo duża liczba lokalnych szlaków kulturowych – wykorzystywanie zabytków dla promocji gmin i powiatów – włączenie zabytków w procesy gospodarcze. • Szlaki turystyczne promujące dziedzictwo kulturowe (<i>Szlak Husarii, Szlak Orlich Gniazd</i> itd.). • Wzmocnienie dziedzictwa architektury sakralnej dużą liczbą odkrytych średniowiecznych polichromii – efekt prowadzonych prac konserwatorskich finansowanych z funduszy ŚWKZ i dotacji konkursów Zarządu Województwa Śląskiego. • Działalność Instytutu Myśli Polskiej im. W. Korfańskiego jako następcy Regionalnego Instytutu Kultury w Katowicach – Instytucji Kultury Samorządu Województwa Śląskiego – interdyscyplinarnej instytucji specjalizującej się w wielopłaszczyznowych działaniach związanych z opieką nad zabytkami i dziedzictwem kulturowym, w tym dokumentowaniem, edukacją i popularyzacją, dysponująca bogatą wiedzą o zabytkach województwa. • Rozwijająca się działalność powiatowych centrów promujących kulturę i dziedzictwo kulturowe (Zamek Piastowski w Raciborzu, Centrum Kultury Śląskiej w Nakle Śląskim). • Coraz większa liczba gmin wykorzystująca w rozwoju potencjał lokalnego dziedzictwa kulturowego (np. Żarki, Lelów, Węgierska Górka, Koziegłowy, Radlin). • wykorzystanie techniki cyfrowej do promocji zabytków na stronach internetowych, np. Ruda Śląska. • digitalizacja zabytków – utworzenie <i>Śląskiego Digitalium</i> (Biblioteka Śląska, Silesia Film, Opera Śląska; w tym 	<p>zabytków obszarowych i krajobrazu oraz powiązań przestrzennych.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Postrzeganie województwa jedynie jako obszaru przemysłowego. • Istniejące nadal w mentalności mieszkańców podziały przestrzenne wynikające z przebiegu dawnych granic. • Niewystarczające zaplecze naukowe w województwie badające dziedzictwo kulturowe regionu. • Bardzo niskie nakłady na badania dziedzictwa kulturowego województwa.
--	---

<p>planowana organizacja mobilnego centrum digitalizacji przez Instytut Myśli Polskiej im. W. Korfańskiego).</p> <ul style="list-style-type: none"> • Działalność JST i organizacji pozarządowych na rzecz podnoszenia rangi dziedzictwa kulturowego województwa: <ul style="list-style-type: none"> - zwiększająca się liczba Pomników Historii (koniec 2021 roku – 7); - Wpisanie na listę UNESCO kopalni rud ołowiu, srebra i cynku wraz z systemem gospodarowania wodami podziemnymi w Tarnowskich Górach. • Zaangażowanie organizacji pozarządowych na rzecz opieki nad zabytkami np. Stowarzyszenie Pro Fortalicium, Fundacja <i>Zamek Chudów</i>, Towarzystwo Miłośników Ziemi Zawierciańskiej, Stowarzyszenie Miłośników Historii Szczekocin i Okolic, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego Śląska i wiele innych. • Coraz większe zaangażowanie organizacji pozarządowych w promocje i kultywowanie tradycji ludowych i kultury lokalnej. • Tworzenie regionalnych markowych produktów turystycznych. • Rozwój turystyki tematycznej (np. przemysłowej, militarnej, modernizacji). 	
---	--

SZANSE	ZAGROŻENIA
<ul style="list-style-type: none"> • Ujęcie problematyki ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w dokumentach strategicznych kraju, w tym przypisywanie dużego znaczenia ochronie zabytkowego krajobrazu. • Możliwość pozyskiwania środków finansowych z różnych źródeł. • Wzrost znaczenia zabytku i lokalnych tradycji jako potencjalnego produktu turystycznego i elementu rozwoju społeczno-gospodarczego. • Promocja walorów środowiska kulturowego z wykorzystaniem nowych 	<ul style="list-style-type: none"> • Niespójność przepisów różnych ustaw związanych z ochroną zabytków. • Niska skuteczność stosowania prawa. • Problemy z określeniem wykładni stosowanego prawa. • Stosowanie niewłaściwych technologii i materiałów przy pracach renowacyjnych i konserwatorskich. • Tworzenie „nowych zabytków” i pseudonaukowe rekonstrukcje. • Ruch turystyczny przekraczający chłonność terenu w obszarach znanych obiektów

<p>technologii/mediów.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wzrost zainteresowania dziedzictwem materialnym i niematerialnym. • Powoływanie nowych szlaków kulturowych • Ustanawianie nowych Parków Kulturowych • Większa dostępność do przykładów dobrych praktyk w postępowaniu z zabytkami. • Powołanie metropolii. • Skutek pandemii COVID-19 – przeniesienie znacznej części wydarzeń do sieci, a tym samym większy ich odbiór i możliwości uczestnictwa. • Coraz większa świadomość konieczności podejścia do zabytku nie jako pojedynczego obiektu, ale w ujęciu całościowym (w kontekście otoczenia, krajobrazu kulturowego, elementów dziedzictwa niematerialnego itp.) • Coraz bardziej nowoczesne myślenie o zabytkach i co za tym idzie niesztaampowe ich wykorzystywanie np. w działaniach promocyjnych 	<p>zabytkowych.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kradzieże, akty wandalizmu. • Uzależnienie służb konserwatorskich od władz. • Brak realnych zachęt dla inwestorów prywatnych do inwestowania w zabytki. • Brak środków finansowych właścicieli obiektów na ich konserwację. • Brak, na terenie województwa, specjalistycznych fakultetów kształcących w zakresie dokumentacji, badań i konserwacji zabytków i zarządzania ich zasobem. • Trudna do powstrzymania dostępnymi narzędziami prawnymi presja inwestycyjna na tereny o walorach kulturowych i przyrodniczo-kulturowych. • Ekspansja inwestycyjna na obszarach miast i wsi ingerująca w historyczny układ urbanistyczny i ruralistyczny. • Zagrożenia środowiskowe (zanieczyszczenia powietrza, zmiany rzeźby terenu, szkody górnicze). • Brak spójnych działań na rzecz przekształceń strukturalnych obszaru XIX w. okręgu przemysłowego. • Brak doradztwa dla osób prywatnych inwestujących w obiekty zabytkowe. • Skutek pandemii COVID-19 – ograniczenie liczby organizowanych wydarzeń i ograniczenie liczby ich uczestników • Brak zainteresowania zabytkami na skutek innych ważnych wydarzeń o zasięgu światowym (pandemia COVID, konflikty międzynarodowe, kryzys klimatyczny)
--	---

III. DZIEDZICTWO KULTUROWE W DOKUMENTACH STRATEGICZNYCH

III.1. ZABYTKI W POLITYCE PAŃSTWA

W systemie zarządzania rozwojem, którego podstawę stanowi ustawa z dnia 6 grudnia 2006 roku o zasadach prowadzenia polityki rozwoju (t.j. Dz.U. 2021 poz. 1057) ustanowił się nowy porządek strategiczny wypracowany w komplecie dokumentów wyznaczających drogę działań na najbliższe lata. Ramę nowego porządku stanowią: *Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju* (perspektywa 2030 roku) oraz *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju* (zawsze w układzie 20 lat do przodu). W tak zdefiniowanych granicach mieści się Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030) SOR, jako aktualizacja średniookresowej strategii rozwoju kraju (Strategia Rozwoju Kraju 2020).

W podkreślona rolę lokalnego dziedzictwa jako czynnika budującego tożsamość, a co za tym idzie kapitał społeczny Państwa. Wśród wymienionych działań do roku 2030 znajduje się inwestowanie w ochronę dziedzictwa, : ochrona i promocja dziedzictwa narodowego, wykorzystanie dziedzictwa dla wzmacniania kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty, inwestycje w dziedzictwo narodowe, rozwój sieci muzeów, wspieranie i promocja obiektów wpisanych na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

Ze Strategią na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030) zintegrowane są strategie zawierające odniesienia do opieki nad zabytkami i dziedzictwa kulturowego. Są to między innymi:

- *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030,*
- *Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2030,*
- *Strategia zróżnicowanego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030.*

W dokumentach tych zabytki oraz dziedzictwo kulturowe postrzegane są jako bardzo ważny element rozwoju społeczno-gospodarczego kraju. Jest uznawane za jeden z potencjałów rozwojowych sprzyjających osiągnięciu celów: konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia oraz spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej. Zabytkom przypisuje się szczególną rolę w budowie kapitału społecznego, więzi międzyludzkich i tożsamości społeczeństwa.

Powyższe dokumenty zostały omówione szerzej w aneksie 1.

III.2. ZABYTKI W POLITYCE WOJEWÓDZTWA

W systemie strategicznych dokumentów województwa kluczowy jest dokument dostosowany do zmian wywołanych wprowadzeniem w życie przepisów ustawy z dnia 6 grudnia 2006 roku o zasadach prowadzenia polityki (t.j. Dz.U. 2021 poz. 1057) jakim jest *Strategia Rozwoju Województwa Śląskiego ŚLĄSKIE 2030 – Zielone Śląskie*. Pozostałe obowiązujące dokumenty strategiczne odnoszące się do opieki nad zabytkami to:

- *Plan zagospodarowania przestrzennego województwa śląskiego,*
- *Strategia rozwoju kultury w województwie śląskim na lata 2006–2020.*

Problematyka opieki nad zabytkami jest również ujęta w nowym ponadregionalnym dokumencie jakim jest *Strategia dla rozwoju polski południowej w obszarze województwa małopolskiego i śląskiego do roku 2020*.

Powyższe dokumenty zostały omówione szerzej w aneksie 2.

IV. CELE I KIERUNKI DZIAŁAŃ WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM NA LATA 2022–2025

Cele programu wynikają z przeprowadzonej analizy zasobów zabytkowych i uwzględniają cele wskazane w ustawie. Przyjęto następujące poziomy strategiczne: cele strategiczne, cele operacyjne, kierunki działań. Sformułowano je w zgodności ze strategią rozwoju województwa oraz właściwymi krajowymi i wojewódzkimi dokumentami strategicznymi³⁵. Cele zostały sformułowane na podstawie diagnozy podsumowanej analizą SWOT. Zestawienie celów i kierunków działań przedstawiono w tabeli 12: *Cele i kierunki działań wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim*.

Zabytki posiadają potencjał nie tylko materialny, ale też artystyczny i poznawczy utrwalający naszą pamięć narodową oraz tworzący tożsamość. Stanowią policzalne wartości przestrzeni, która – mając swoisty *genius loci* – bywa konkurencyjna na rynku idei oraz na rynku nieruchomości. Świadome zarządzanie dziedzictwem (heritologia) może być elementem budowy wspólnego kapitału społecznego – tożsamości miejsca, a pośrednio więzi międzyludzkich i zaufania, które ułatwiają interakcje oraz współdziałanie. Przy skutecznym zarządzaniu dziedzictwem materialnym obiekty zabytkowe są postrzegane przez społeczeństwo jako wartość. Zabytek pojmowany w ten sposób oddziałuje na stan gospodarki i przyczynia się do rozwoju społeczno-gospodarczego danego miejsca i regionu.

Mając na uwadze powyższe, sformułowano następujący cel nadrzędny *Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim na lata 2022–2025*:

HARMONIJNE ZARZĄDZANIE KRAJOBRAZEM KULTUROWYM ORAZ OPTYMALNE ZACHOWANIE AUTENTYCZNEGO MATERIALNEGO I NIEMATERIALNEGO DZIEDZICTWA WSPOMAGA BUDOWĘ KAPITAŁU SPOŁECZNEGO ORAZ ROZWOJU GOSPODARCZEGO WOJEWÓDZTWA I PROMOCJI REGIONU W KRAJU I NA ŚWIECIE.

Aby ten cel został zrealizowany, konieczne jest podjęcie działań związanych i z materią zabytków i kompetencją społeczną. Temu służą wyróżnione dwa cele strategiczne programu:

- Cel strategiczny I – Zrównoważone zachowanie dziedzictwa kulturowego (materialnego i niematerialnego) i włączenie go w zarządzanie procesami gospodarczymi,
- Cel strategiczny II – Kształtowanie pozytywnego klimatu dla instytucji i włączenia społecznego w opiekę nad dziedzictwem kulturowym regionu.

CEL STRATEGICZNY I

KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA

O wartości dziedzictwa stanowi jego autentyczność rozumiany jako zachowana oryginalna substancja materialna oraz konteksty kulturowe. Właściwie zachowane, autentyczne, atrakcyjnie eksponowane i udostępnione zabytki będą stanowić ważny element rozwoju gospodarczego regionu.

³⁵ W tym na aktualizowanej *Strategii rozwoju kultury w województwie śląskim na lata 2006–2020*, ostatniego dokumentu tej rangi w zakresie kultury.

Dla celu strategicznego sformułowano trzy cele operacyjne:

- Cel operacyjny I.1 – Weryfikacja zasobów zabytkowych województwa
- Cel operacyjny I.2 – Budowa kompleksowej strategii i wywiedzionego z niej systemu zarządzania dziedzictwem kulturowym województwa
- Cel operacyjny I.3 – Zarządzanie materialnym i niematerialnym dziedzictwem jako element strategii gospodarczej województwa śląskiego

CEL OPERACYJNY I.1

Weryfikacja zasobów zabytkowych województwa

Sprawna i efektywna opieka nad zabytkami wymaga głębokiej, opartej na solidnych podstawach wiedzy o historii, tradycjach i dziedzictwie. Niezbędna jest aktualna wiedza o stanie zachowania zabytków znajdujących się w ewidencji, jak również obiektów aspirujących do tego miana w wyniku upływu czasu i zmiany definicji pojęcia zabytek.

Opieka nad zabytkami powinna opierać się na wiedzy o zabytkach województwa i konserwacji opartej na solidnych podstawach naukowych. Braki w dokumentacji badawczej, analitycznej i syntetyzującej w znaczący sposób utrudniają działania w sferze konserwacji zabytków i mogą być przyczyną utraty przez nie wartości zabytkowych. Uzupełnienie tych braków pozwoli na sprawowanie skutecznej i efektywnej opieki nad zabytkami. Rezultatem działań powinny być rozpoznanie stanu zasobów zabytkowych województwa i jego wartości, pogłębienie wiedzy o historii, tradycjach i zabytkach regionu, powiększenie zasobu i aktualizacja opracowań studialnych i analitycznych niezbędnych do prawidłowej opieki nad zabytkami i właściwego zarządzania zabytkami.

Dla realizacji przedstawionego celu operacyjnego przyjęto następujące kierunki działań:

- **Kierunek działań I.1.A – Weryfikacja zabytków województwa**

Realizacja kierunku będzie polegała na:

- waloryzacji zabytków i określeniu ich znaczenia dla dziedzictwa regionu, kraju, Europy, świata,
- opracowanie kart ewidencyjnych i adresowych zabytków włączonych do wojewódzkiej i gminnych ewidencji zabytków,
- inwentaryzacja zabytków archeologicznych (w tym program *Archeologiczne Zdjęcie Polski*),

- **Kierunek działań I.1.B – Rozwój badań i studiów nad zabytkami województwa**

Realizacja kierunku to:

- rozwój zaplecza naukowego i kompleksowych programów badawczych,
- rozwoju badań i dokumentowania zabytków, sporządzanie studiów historyczno-konserwatorskich,
- realizacja pilotażowych projektów badawczych, tworzenie źródeł wizualnych, fonicznych i tekstowych dotyczących zjawisk kultury ludowej,
- digitalizacja regionalnych i lokalnych zasobów zabytkowych oraz tworzenie struktur udostępniania zbiorów,

- powstanie forum wymiany doświadczeń dla osób zajmujących się problematyką dziedzictwa kulturowego regionu,
- dalekookresowo – powstanie centrum badawczo-zarządczego koncentrującego informację i działania związane z badaniami dziedzictwa kulturowego województwa oraz ich upowszechnianiem.

CEL OPERACYJNY I. 2

Budowa kompleksowej strategii i wywiedzionego z niej systemu zarządzania dziedzictwem kulturowym województwa

Efektywne zarządzanie zabytkami wymaga tworzenia nowoczesnych struktur organizacyjno-technicznych, począwszy od organizacji struktur organizacyjnych urzędów JST, w których powinny się znaleźć specjalistyczne stanowiska odpowiedzialne za sprawy dziedzictwa kulturowego (miejski/powiatowy konserwator zabytków), poprzez organizację i udostępnianie bazy danych o zabytkach oraz właściwy monitoring przemian, jakim one podlegają, a skończywszy na wykorzystaniu dostępnych narzędzi kształtowania przestrzeni województwa, (programy opieki nad zabytkami, wprowadzenie ustawowych form ochrony konserwatorskiej pozostających w kompetencji gmin, planowanie przestrzenne) w celu sprawowania efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami.

Ten cel operacyjny będzie realizowany za pomocą następujących kierunków działań:

- **Kierunek działań I.2.A – Tworzenie nowoczesnych struktur zarządzania zabytkami**

Realizacja kierunku będzie polegała na:

- uwzględnianiu stanowiska ds. opieki nad zabytkami w strukturze organizacyjnej urzędów JST,
- tworzeniu elektronicznej bazy danych o zabytkach,
- digitalizacji zabytków.

- **Kierunek działań I.2.B – Zarządzanie zabytkami**

Realizacja kierunku to:

- opracowywanie programów opieki nad zabytkami,
- opracowywanie planów zagospodarowania przestrzennego – wykorzystanie ustaleń planów do wprowadzenia zasad ochrony zabytków, w tym parków kulturowych,
- świadome wykorzystywanie różnych form ochrony zabytków (takich jak park kulturowy, pomnik historii),
- regulowanie polityki wobec zabytków za pomocą realizowanych zadań publicznych,
- stosowanie zachęt do opieki nad zabytkami realizowanej przez ich właścicieli,
- organizacja konkursów urbanistycznych i architektonicznych mających na celu wybór najwłaściwszych sposobów działania w tkance zabytkowej i jej otoczeniu (np. harmonijne wkomponowanie nowych obiektów),
- opracowywanie i wykorzystywanie studiów krajobrazowych przy zagospodarowaniu terenów otwartych i wewnątrz miejskich, w tym kształtowaniu panoram miast i wsi,
- rekomendacja obiektów o wysokich walorach zabytkowych do objęcia prawną ochroną konserwatorską,

- tworzenie i aktualizowanie infrastruktury informującej o obiektach zabytkowych i obiektach turystyki kulturowej, np. tablice informacyjne przy obiektach zabytkowych i związanych z turystyką kulturową,
- tworzenie i aktualizowanie infrastruktury systemu informacji kulturowej i turystycznej (w tym elektronicznej), np. organizacja oznakowania drogowego do zabytków, GPS, wydawnictwa informacyjne, strony internetowe,
- ciągłe doskonalenie kompetencji własnych w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

CEL OPERACYJNY I. 3

Zarządzanie materialnym i niematerialnym dziedzictwem jako element strategii gospodarczej województwa śląskiego

Wykorzystanie obiektów zabytkowych do realizacji współczesnych celów gospodarczych wymaga ich właściwej konserwacji, rewaloryzacji i adaptacji i z uwzględnieniem ich autentyczności.

Podejmowane działania powinny mieć charakter kompleksowy – począwszy od badań, planowania i programowania działań poprzez całościowe procedury inwestycyjne, a skończywszy na działaniach prowadzonych bezpośrednio na materii zabytku. Temu celowi operacyjnemu będą służyły następujące kierunki działań:

- **Kierunek działań I.3.A – Konserwacja i adaptacja zabytków**

Kierunek będzie realizowany przez:

- podejmowanie strategicznych działań konserwatorskich remontowych i adaptacyjnych przy zabytkach poprzedzonych opracowaniem pełnej dokumentacji konserwatorskiej ze szczególnym zwróceniem uwagi na zachowanie autentyczności zabytku i kontekstów krajobrazu kulturowego. Ważne jest działanie w oparciu o badania specjalistyczne i ekspozycja autentyczności obiektu,
- konserwacja oraz przeciwdziałanie niszczeniu stanowisk archeologicznych, w tym zachowanie zabytków archeologicznych, dokumentowanie oraz opracowywanie wyników badań, w tym ratowniczych,
- zabezpieczenie zabytków archeologicznych przed zagrożeniami naturalnymi oraz na wypadek eksploatacji rabunkowej,
- działania i inwestycje wynikające z przepisów przeciwpożarowych, zapobiegania klęskom żywiołowym, ochrony klimatu oraz zabezpieczeń przeciwwłamaniowych.

- **Kierunek działań I.3.B – Świadome kreowanie nowych funkcji obiektów zabytkowych, w tym markowych produktów turystycznych**

Realizacja kierunku będzie polegała na:

- rekomendowanie nowoczesnych funkcjonalności dla obiektów zabytkowych tworzeniu nowych i wzmacnianiu istniejących markowych produktów turystycznych,
- organizacji kampanii promocyjnych w oparciu o dziedzictwo kulturowe.

CEL STRATEGICZNY II

KSZTAŁTOWANIE POZYTYWNYCH POSTAW SPOŁECZEŃSTWA WOBEC DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU

Poszanowanie dla zabytków, historii i tradycji regionu wynika z wiedzy i identyfikacji kulturowej i tożsamościowej z daną przestrzenią. Jedynie wysoka świadomości społeczna

o wartościach zabytków i tradycji oraz potrzeba ich zachowania dla przyszłych pokoleń są w stanie zapewnić kształtowanie obrazu kulturowego województwa z poszanowaniem jego historii i według zasad zrównoważonego rozwoju. Osiągnięcie tego celu wymaga propagowania wiedzy o zabytkach oraz aktywizacji społeczeństwa na rzecz opieki nad zabytkami. Cele te można osiągnąć przez szeroko zakrojone działania edukacyjne oraz popularyzację i promocję wiedzy o zabytkach, a także wspieranie działań zachęcających do poznawania dziedzictwa kulturowego regionu i stosowanie zachęt do pracy na rzecz opieki nad zabytkami przez nagradzanie przykładów dobrych praktyk.

Dla drugiego celu strategicznego sformułowano dwa cele operacyjne:

- Cel operacyjny II.1 – Upowszechnianie wiedzy o zabytkach oraz sposobach opieki nad zabytkami na wszystkich poziomach edukacji
- Cel operacyjny II.2 – Włączenie społeczności lokalnych w procesy opieki nad dziedzictwem kulturowym od poziomu strategii do wspólnych, systemowych działań

CEL OPERACYJNY II.1.

Upowszechnianie wiedzy o zabytkach oraz sposobach opieki nad zabytkami na wszystkich poziomach edukacji

Opieka nad zabytkami jest także efektem wiedzy i kompetencji społecznej. Dlatego realizacja celu wymaga podjęcia działań na rzecz edukacji na każdym szczeblu o szeroko rozumianym dziedzictwie kulturowym oraz popularyzacji i promocji wiedzy o zabytkach. Efektem realizacji celu będzie wzrost poziomu wiedzy, a tym samym ochrony zabytków.

Będą wdrożone programy i ścieżki edukacyjne adresowane do uczniów, studentów, profesjonalistów i decydentów, wzbogacenie wiedzy o zabytkach i ich wartości oraz sposobach postępowania z zabytkami w celu ich zachowania, adaptacji, właściwego eksponowania itd.

Do realizacji tego celu przyjęto następujące kierunki działań:

- **Kierunek działań II.1.A – Wzmocnienie edukacji o dziedzictwie kulturowym**

Kierunek będzie realizowany przez:

- systemowy rozwój i wzmocnienie edukacji regionalnej na wszystkich szczeblach edukacji
- doskonalenie kadr działających w strefie opieki nad zabytkami,
- aktualizowanie i zwiększanie oferty nauczania uczelni wyższych, w tym organizację praktyk studenckich i stażów,
- tworzenie i realizację programów edukacyjnych dotyczących zabytków i tradycji, w tym warsztaty, wystawy, wycieczki, konkursy, ścieżki edukacyjne
- realizację warsztatów oraz innych form szkoleń w zakresie opieki nad zabytkami i dziedzictwem przyrodniczo-kulturowym,
- organizację interdyscyplinarnych warsztatów i szkoleń, w tym działania na rzecz zachowania folkloru oraz obrzędów i zwyczajów, zanikających zawodów i umiejętności oraz wzorców życia – przekazywanie zanikających umiejętności,
- ukierunkowane na ochronę dziedzictwa włączenie społeczne w ramach strategicznych procesów gentryfikacji
- kompleksowa realizacji tzw. programów dostępności

- **Kierunek działań II.1.B – Zarządzanie popularyzowaniem wiedzy o zabytkach**

Kierunek będzie realizowany przez:

- promocję dziedzictwa kulturowego przy użyciu nowych technologii i mediów, w tym mediów społecznościowych oraz tradycyjnie poprzez wydawnictwa, spotkania itp.,
- organizację wydarzeń na skalę lokalną, regionalną i ponadregionalną promujących zabytki i markowe produkty turystyczne (*Juromania*, *Industriada*, EDD i inne),
- organizację konferencji, sesji popularnonaukowych i spotkań mających na celu popularyzację wiedzy o zabytkach,
- równoległą popularyzacją dziedzictwa niematerialnego, w tym organizacja wystaw, konkursów, przeglądów, warsztatów, festiwali, podtrzymywanie i popularyzacja kultury ludowej i tradycyjnej, gwar regionów etnograficznych
- realizację interdyscyplinarnych projektów wykorzystujących dziedzictwo kulturowe regionu w ramach projektów transgranicznych i międzynarodowych.
- Udostępnianie zabytków osobom z niepełnosprawnościami

CEL OPERACYJNY II.2

Włączenie społeczności lokalnych w procesy opieki nad dziedzictwem kulturowym od poziomu strategii do wspólnych, systemowych działań

Zabytki w dużej mierze wypełniają przestrzeń nas otaczającą. Aby zachęcić mieszkańców do opieki nad zabytkami, niezbędne jest wykształcenie pozytywnych postaw wobec zabytków i tradycji regionu przez działania na rzecz poznania zabytków i stosowanie zachęt do działania na rzecz opieki nad zabytkami.

Efektom realizacji celu będzie wzrost zainteresowania historią, tradycją i zabytkami wśród mieszkańców regionu, podniesienie aktywności społecznej w dziedzinie opieki nad zabytkami.

Celowi temu służyć będą następujące kierunki działań:

- **Kierunek działań II.2.A – Wspieranie działań oddolnych na rzecz zachowania dziedzictwa kulturowego regionu i opieki nad zabytkami**

Kierunek będzie realizowany przez:

- organizowanie i wspieranie przedsięwzięć mających na celu ochronę i promocję miejsc o znaczeniu historyczno-kulturowym
- sprzyjanie budowaniu tożsamości lokalnej i regionalnej przez promowanie inicjatyw kulturowych,
- ułatwianie realizacji przedsięwzięć mających na celu przybliżenie zabytków i tradycji regionu szerokiemu gronu odbiorców,
- organizację ognisk, kółek zainteresowań, warsztatów skierowanych do środowisk osób wykluczonych (osób bezrobotnych, ze środowisk marginalizowanych oraz patologicznych).

- **Kierunek działań II.2.B – Promowanie przykładów dobrych praktyk w sferze opieki nad zabytkami**

Kierunek będzie realizowany przez:

- nagradzanie za działalność na rzecz opieki nad dziedzictwem kulturowym i upowszechnianiem wiedzy,
- wprowadzanie nagród za poszanowanie sąsiedztwa obiektów zabytkowych przy lokalizacji nowych inwestycji – wpisanie inwestycji w historyczny krajobraz,
- rekomendowanie konkursów uwzględniających znaczenie i zachowanie krajobrazu kulturowego dla przypadków dobrych praktyk odbudowy, rewitalizacji, jak i zmiany funkcji obiektu.

Tabela 14. Cele i kierunki działań *Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim*

Cel strategiczny	Cel operacyjny	Kierunki działań
I. KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA	I.1. Weryfikacja zasobów zabytkowych województwa	I.1.A. Weryfikacja zabytków województwa
		I.1.B. Rozwój badań i studiów nad zabytkami województwa
	I.2. Budowa kompleksowej strategii i wywiedzionego z niej systemu zarządzania dziedzictwem kulturowym województwa	I.2.A. Tworzenie nowoczesnych struktur zarządzania zabytkami
		I.2.B. Zarządzanie zabytkami
	I.3. Zarządzanie materialnym i niematerialnym dziedzictwem jako element strategii gospodarczej województwa śląskiego	I.3.A. Konserwacja i adaptacja zabytków
		I.3.B. Świadome kreowanie nowych funkcji obiektów zabytkowych, w tym markowych produktów turystycznych
II. KSZTAŁTOWANIE POZYTYWNYCH POSTAW SPOŁECZEŃSTWA WOBEC DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU	II.1. Upowszechnianie wiedzy o zabytkach oraz sposobach opieki nad zabytkami na wszystkich poziomach edukacji	II.1.A. Wzmocnienie edukacji o dziedzictwie kulturowym
		II.1.B. Zarządzanie popularyzowaniem wiedzy o zabytkach
	II.2. Włączenie społeczności lokalnych w procesy opieki nad dziedzictwem kulturowym od poziomu strategii do wspólnych, systemowych działań	II.2.A. Wspieranie działań oddolnych na rzecz zachowania dziedzictwa kulturowego regionu i opieki nad zabytkami
		II.2.B. Promowanie przykładów dobrych praktyk w sferze opieki nad zabytkami

V. WDRAŻANIE PROGRAMU

W ramach wyznaczonych celów i kierunków działań zostały określone rodzaje zadań. Dla każdej grupy zadań zostały wyznaczone podmioty odpowiedzialne za realizację poszczególnych typów projektów oraz potencjalne źródła finansowania. Wdrażanie programu będzie odbywać się we wspólnym działaniu jednostek samorządowych, wojewódzkiego konserwatora zabytków, właścicieli przedsiębiorstw prywatnych, organizacji pozarządowych i instytucji, dla których opieka nad zabytkami jest działalnością statutową.

Rodzaje zadań, podmioty odpowiedzialne oraz indykatywne źródła finansowania przedstawiono w tabeli 15: *Wdrażanie Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim*.

Program będzie realizowany w środowisku kształtowanym przez ustalenia i wytyczne rządowych i regionalnych dokumentów strategicznych i planistycznych, sektorowych programów operacyjnych oraz *Regionalnego programu operacyjnego województwa śląskiego na lata 2021–2027* rzutujących na rodzaj stosowanych narzędzi, źródeł finansowania, a także dobór partnerów uczestniczących w realizacji programu. Powodzenie realizacji programu będzie wymagało współpracy wszystkich podmiotów odpowiedzialnych za poszczególne grupy zadań, w tym samorządów terytorialnych, wojewódzkiego konserwatora zabytków, właścicieli prywatnych, organizacji pozarządowych, środowisk naukowych oraz opiniotwórczych.

Instytucją odpowiedzialną za wdrażanie programu jest Zarząd Województwa Śląskiego, wykonujący zadania przy pomocy wydziałów Urzędu Marszałkowskiego Województwa Śląskiego. Jednostką koordynującą realizację programu jest Instytut Myśli Polskiej im. W. Korfańskiego w ramach działu Centrum Dziedzictwa Kulturowego.

Program będzie finansowany przy wykorzystaniu wielu źródeł, w tym środków prywatnych i publicznych oraz funduszy strukturalnych. Indyktywne źródła finansowania przedstawiono w tabeli 16: *Źródła finansowania i szacowane alokacje*.

Tabela 15. Wdrażanie *Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim*

CEL STRATEGICZNY I. KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA			
CEL OPERACYJNY I.1. Weryfikacja zasobów zabytkowych województwa			
Kierunek działań	Rodzaje zadań	Podmiot realizujący zadanie	Potencjalne źródła dofinansowania
I.1.A Weryfikacja zabytków województwa	Opracowanie kart ewidencyjnych i adresowych zabytków włączonych do wojewódzkiej i gminnych ewidencji zabytków	IMP w Katowicach, JST, instytucje kultury organizacje pozarządowe, uczelnie i jednostki badawcze inne jednostki budżetowe, dla których opieka nad zabytkami jest działalnością statutową	budżet IMP, budżet JST, budżet państwa
	Waloryzacja zabytków i określenie ich znaczenia dla dziedzictwa regionu, kraju, Europy, świata		
	Inwentaryzacja zabytków archeologicznych (AZP)	IMP w Katowicach	
I.1.B Rozwój badań i studiów nad zabytkami województwa	Realizacja pilotażowych projektów badawczych, tworzenie źródeł wizualnych, fonicznych i tekstowych dotyczących zjawisk kultury ludowej	JST, instytucje kultury, organizacje pozarządowe uczelnie i jednostki badawcze inne jednostki budżetowe, dla których opieka nad zabytkami jest działalnością statutową	budżet państwa
	Rozwój zaplecza naukowego i kompleksowych programów badawczych		
	Digitalizacja regionalnych i lokalnych zasobów zabytkowych oraz tworzenie struktur udostępniania zbiorów		
	Rozwój badań i dokumentowanie zabytków, sporządzanie studiów historyczno-konserwatorskich,		
	Powstanie forum wymiany doświadczeń dla osób zajmujących się problematyką dziedzictwa kulturowego regionu		budżet JST

CEL STRATEGICZNY I. KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA			
CEL OPERACYJNY I.2. Budowa kompleksowej strategii i wywiedzionego z niej systemu zarządzania dziedzictwem kulturowym województwa			
Kierunek działań	Rodzaje zadań	Podmiot realizujący zadanie	Potencjalne źródła dofinansowania
I.2.A Tworzenie nowoczesnych struktur zarządzania zabytkami	Digitalizacja zabytków	JST, instytucje kultury organizacje pozarządowe stowarzyszenia	programy strukturalne, budżet JST, budżet państwa, RPO
	Tworzenie elektronicznej bazy danych o zabytkach		
	Uwzględnianie stanowiska ds. opieki nad zabytkami w strukturze organizacyjnej urzędów JST		
I.2.B Zarządzanie zabytkami	Stosowanie zachęt do opieki nad zabytkami przez ich właścicieli	JST właściciele, instytucje kultury, organizacje pozarządowe, stowarzyszenia, uczelnie	budżet JST, budżet państwa, programy strukturalne, środki prywatne
	Regulowanie polityki wobec zabytków za pomocą realizowanych zadań publicznych		
	Opracowanie programów opieki nad zabytkami – wykorzystanie ustaleń planów do wprowadzenia zasad ochrony zabytków, w tym parków kulturowych		
	Powoływanie form ochrony zabytków		
	Opracowywanie planów zagospodarowania przestrzennego		
	Opracowywanie i wykorzystywanie studiów krajobrazowych przy zagospodarowaniu terenów otwartych i wewnątrz miejskich, w tym kształtowaniu panoram miast i wsi		
	Organizacja konkursów urbanistycznych i architektonicznych mających na celu wybór najwłaściwszych sposobów działania w tkance zabytkowej i jej otoczeniu (np. harmonijne wkomponowanie nowych obiektów)		
	Rekomendacja obiektów o wysokich walorach zabytkowych do objęcia ochroną		
	Realizacja infrastruktury informującej o obiektach zabytkowych i obiektach turystyki kulturowej, np. tablice informacyjne przy obiektach zabytkowych i związanych z turystyką kulturową		
	Realizacja infrastruktury systemu informacji kulturowej i turystycznej (w tym elektronicznej), np. organizacja oznakowania drogowego do zabytków, GPS, wydawnictwa informacyjne, strony internetowe		

CEL STRATEGICZNY I. KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA

CEL OPERACYJNY I.3. Zarządzanie materialnym i niematerialnym dziedzictwem jako element strategii gospodarczej województwa śląskiego

Kierunek działań	Rodzaje zadań	Podmiot realizujący zadanie	Potencjalne źródła dofinansowania
I.3.A Konservacja i adaptacja zabytków	Podejmowanie działań konserwatorskich remontowych i adaptacyjnych zabytków poprzedzonych opracowaniem pełnej dokumentacji konserwatorskiej ze szczególnym zwróceniem uwagi na zachowanie autentyczności zabytku i walorów krajobrazu kulturowego. Ważne jest działanie w oparciu o badania specjalistyczne i ekspozycja autentyczności obiektu	Właściciele, JST, organizacje pożytku publicznego, organizacje pozarządowe	budżet państwa, budżet JST, programy strukturalne, środki prywatne, RPO
	Konservacja oraz przeciwdziałanie niszczeniu stanowisk archeologicznych, w tym zachowanie zabytków archeologicznych, dokumentowanie i opracowywanie wyników badań, w tym ratowniczych		
	Renowacja i konserwacja zabytkowej małej architektury,		
	Działania i inwestycje wynikające z przepisów przeciwpożarowych, zapobiegania klęskom żywiołowym oraz zabezpieczeń przeciwwłamaniowych		
	Zabezpieczenie zabytków archeologicznych przed zagrożeniami naturalnymi oraz na wypadek eksploatacji rabunkowej		
	Kompleksowe oczyszczanie obiektów i przestrzeni z odpadów zawierających azbest		
I.3.B. Świadome kreowanie nowych funkcji obiektów zabytkowych, w tym markowych produktów turystycznych	Tworzenie nowych i wzmacnianie istniejących markowych produktów turystycznych	właściciele, JST	budżet państwa, budżet JST, programy strukturalne, środki prywatne
	Organizacji kampanii promocyjnych w oparciu o dziedzictwo kulturowe		

CEL STRATEGICZNY II. KSZTAŁTOWANIE POZYTYWNYCH POSTAW SPOŁECZEŃSTWA WOBEC DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU			
CEL OPERACYJNY II.1. Upowszechnianie wiedzy o zabytkach oraz sposobach opieki nad zabytkami na wszystkich poziomach edukacji			
Kierunek działań	Rodzaje zadań	Podmiot realizujący zadanie	Potencjalne źródła dofinansowania
II.1.A Wzmocnienie edukacji o dziedzictwie kulturowym	Rozwój i wzmocnienie edukacji regionalnej	uczelnie	budżet państwa, budżet JST, programy strukturalne, środki prywatne
	Aktywizacja oferty nauczania uczelni wyższych, w tym organizacja praktyk studenckich i stażów		
	Tworzenie i realizacja programów edukacyjnych dotyczących zabytków i tradycji na wszystkich poziomach nauczania podstawowego i średniego, w tym warsztaty, wystawy, wycieczki, konkursy	placówki edukacyjne wszystkich szczebli	
	Realizacja warsztatów oraz innych form szkoleń w zakresie opieki nad zabytkami i dziedzictwem przyrodniczo-kulturowym, w tym w środowiskach patologicznych	JST, placówki edukacyjne, organizacje pozarządowe, instytucje kultury, uczelnie	
	Organizacja interdyscyplinarnych warsztatów i szkoleń, w tym działania na rzecz zachowania folkloru oraz obrzędów i zwyczajów, zanikających zawodów i umiejętności oraz wzorców życia – przekazywanie zanikających umiejętności		
	Organizacja zajęć z zakresu wiedzy o zabytkach i tradycji w ramach Uniwersytetu Trzeciego Wieku		
II.1.B Zarządzanie popularyzowaniem wiedzy o zabytkach	Organizacja konferencji, sesji popularnonaukowych i spotkań mających na celu popularyzację wiedzy o zabytkach i <i>małych ojczyznach</i>	JST, placówki edukacyjne, uczelnie, organizacje pozarządowe, instytucje kultury	budżet państwa, budżet JST, programy strukturalne, środki prywatne
	Popularyzacja dziedzictwa niematerialnego		
	Organizacja wystaw, konkursów, przeglądów, warsztatów, festiwali w celu popularyzacji dziedzictwa niematerialnego, w tym podtrzymywanie i popularyzacja gwar regionów etnograficznych i popularyzacja twórczości ludowej		
	Promocja dziedzictwa kulturowego przy użyciu nowych technologii i mediów oraz tradycyjnie poprzez wydawnictwa czy spotkania		
	Organizacja wydarzeń promujących zabytki i markowe produkty turystyczne (<i>Industriada</i> , EDD i inne)		
	Realizacja wieloaspektowych projektów kulturowych wykorzystujących dziedzictwo kulturowe regionu w ramach projektów transgranicznych i międzynarodowych		

CEL STRATEGICZNY II. KSZTAŁTOWANIE POZYTYWNEGO STOSUNKU DO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU			
CEL OPERACYJNY II.2. Włączenie społeczności lokalnych w procesy opieki nad dziedzictwem kulturowym od poziomu strategii do wspólnych, systemowych działań			
Kierunek działań	Rodzaje zadań	Podmiot realizujący zadanie	Potencjalne źródła dofinansowania
II.2.A Wspieranie działań oddolnych na rzecz zachowania dziedzictwa kulturowego regionu i opieki nad zabytkami	organizowanie i wspieranie przedsięwzięć mających na celu ochronę i promocję miejsc o znaczeniu historyczno-kulturowym.	JST, placówki edukacyjne, organizacje pozarządowe, instytucje kultury	budżet państwa, budżet JST, programy strukturalne, środki prywatne
	Wspieranie organizacji pozarządowych i rozwijanie współpracy budowa tożsamości lokalnej i regionalnej przez promowanie inicjatyw kulturowych		
	organizacja ognisk, kółek zainteresowań, warsztatów skierowanych do ludzi młodych, a także osób bezrobotnych i ze środowisk marginalizowanych		
II.2.B Promowanie przykładów dobrych praktyk w sferze opieki nad zabytkami	Nagradzanie za działalność na rzecz opieki nad dziedzictwem kulturowym i upowszechnianiem wiedzy, w tym za profesjonalizm wykonywania prac przy zabytkach	JST, organizacje pozarządowe, instytucje kultury	
	W związku z szczególnym zwracaniem uwagi na krajobrazowe położenia zabytku proponujemy ustanowienie nagrody za poszanowanie sąsiedztwa obiektów–zabytkowych przy lokalizacji nowych inwestycji.- wpisanie inwestycji w historyczny krajobraz		

Tabela 16. Źródła finansowania i szacowane alokacje

Źródła finansowania	Szacunkowa wielkość środków w latach 2022–2025
Budżet państwa	
Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego (programy: <i>Ochrona zabytków, Ochrona zabytków archeologicznych, Kultura ludowa i tradycyjna</i>)	4 000 000 zł × 4*
Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków	2 800 000 zł × 4*
Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska	600 000 zł × 4*
Budżet jednostek samorządu terytorialnego	
Dotacje Województwa Śląskiego (konkurs na prace konserwatorskie przy zabytkach)	2 000 000 zł × 4**
Dotacje Województwa Śląskiego (w ramach pozostałych konkursów)	2 200 000 zł × 4*
Jednostki samorządu terytorialnego	60 000 000 zł × 4*
Alokacje programów wspólnotowych oraz funduszy strukturalnych	
Pozyskane dotacje przez JST	90 000 000 zł × 4*

* Przyjęto założenie, że nakłady na ochronę dziedzictwa kulturowego będą się utrzymywały przynajmniej na takim samym poziomie, jak to miało miejsce w okresie obowiązywania ostatniego Programu (2018–2021).

** Kwota zabezpieczona w budżecie Województwa Śląskiego na dofinansowanie w drodze otwartego konkursu prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych w 2022 roku przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków.

VI. MONITORING I EWALUACJA

Celem monitoringu jest zbieranie informacji dotyczących realizacji programu na każdym etapie wdrażania. Stanowi on podstawę oceny uzyskanych efektów oraz formułowania ewentualnych wytycznych i propozycji zmian. Proces monitorowania będzie polegał na przyglądaniu się zmianom, jakie zachodzą w wyniku realizacji celów przez podejmowane inicjatywy, na analizie zebranych danych i opracowaniu raportów. Monitoring wykorzystuje wskaźniki realizacji zadań. Na podstawie zebranych informacji będzie można opracować dwuletnie sprawozdania z realizacji programu (ocena *mid term*) oraz oceny realizacji programu (ocena *ex post*) sporządzane w okresach czteroletnich. Oceny sporządza jednostka koordynująca i przedstawia Zarządowi Województwa. Po akceptacji oceny przez Zarząd jest ona przedstawiana Sejmikowi Województwa Śląskiego. Oceny powinny stanowić punkt wyjścia opracowania kolejnego programu. Wskaźniki realizacji celu przedstawiono w tabeli 17: *Wskaźniki realizacji celów*. Wskaźniki odnoszą się do przyjętych w programie celów i ilustrują stopień realizacji programu.

Obowiązek prowadzenia kontroli stanu realizacji programu wynika z art. 87 ust. 5 i 6 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Zgodnie z cytowaną ustawą Zarząd Województwa Śląskiego ma obowiązek sporządzić sprawozdanie ze stanu realizacji *Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie śląskim* i przedstawić je sejmikowi województwa w cyklu dwuletnim. Następnie sprawozdania te powinny być przekazywane Generalnemu Konserwatorowi Zabytków w celu ich wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Tabela 17. Wskaźniki realizacji celów

Cel strategiczny	Cel operacyjny	Wskaźniki	Wartość		Źródło
			2017	2021	
I KSZTAŁTOWANIE KULTUROWEGO OBRAZU WOJEWÓDZTWA	I.1 Ustalenie potencjału zasobów zabytkowych województwa	Liczba parków kulturowych	4	4	dane własne
		Liczba kart ewidencyjnych zabytków nieruchomych	7 210	8 769	ŚWKZ
		Liczba zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków	3 843	4 089	ŚWKZ
		Liczba decyzji o wpisie do rejestru zabytków nieruchomych	2 290	2 429	ŚWKZ
		Liczba zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków	240	242	ŚWKZ
		Liczba pomników historii	5	7	dane własne
		Nakłady ŚWKZ na działalność badawczą	596 987,00 zł*	450 514,54 zł**	ŚWKZ
	I.2 Budowa systemu zarządzania zabytkami województwa	Liczba szlaków kulturowych ustanowionych przez Województwo Śląskie / liczba obiektów	3/130***	3/161	dane własne
		Liczba obowiązujących gminnych programów opieki nad zabytkami	38	51	dane własne
		Liczba gmin posiadających gminną ewidencję zabytków	101	119	dane własne
	I.3 Włączenie zabytków w procesy gospodarcze	Liczba wydanych pozwoleń na prace przy zabytkach	9 519*	13 048**	ŚWKZ
		Suma dotacji pozyskanych przez JST	21 300 000 zł*	363 801 047 zł**	dane własne
		Środki rozdysponowane w otwartym konkursie Województwa Śląskiego na prace przy zabytkach	3 005 000 zł*	3 200 000 zł**	dane własne
		Wydatki JST na prace przy zabytkach	67 000 zł*	241 997 509 zł**	dane własne
		Liczba nowych miejsc pracy w obiektach zabytkowych	56,5	95**	dane własne

Cel strategiczny	Cel operacyjny	Wskaźniki	Wartość		Źródło
			2017	2021	
II KSZTAŁTOWANIE POZYTYWNYCH POSTAW SPOŁECZEŃSTWA WOBEC DZIEDZICTWA KULTUROWEGO REGIONU	II.1 Programowanie wiedzy o zabytkach oraz sposobach opieki nad zabytkami	liczba prac licencjackich, inżynierskich i magisterskich z zakresu opieki nad zabytkami	275*	140**	dane własne
		liczba uczelni województwa śląskiego, na których prowadzone są zajęcia z zakresu opieki nad zabytkami	5	3	dane własne
		liczba kierunków na których prowadzone są zajęcia z zakresu opieki nad zabytkami	17	16	dane własne
	II.2 Aktywizacja społeczności lokalnych na rzecz opieki nad zabytkami	liczba stowarzyszeń, organizacji itp. działających na rzecz opieki nad zabytkami	88	135	dane własne
		nagrody w dziedzinie dziedzictwa kulturowego na poziomie JST	4*	21**	dane własne

* W latach 2014–2017.

** W latach 2018–2021.

*** Brak danych dla Szlaku Kulinarnego „Śląskie Smaki”.

ANEKSY

ANEKS 1

OPIEKA NAD ZABYTKAMI W KRAJOWYCH DOKUMENTACH STRATEGICZNYCH

W systemie zarządzania rozwojem, którego podstawę stanowi ustawa z dnia 6 grudnia 2006 roku o zasadach prowadzenia polityki rozwoju (t.j. Dz.U. 2021 poz. 1057) ustanowił się nowy porządek strategiczny wypracowany w komplecie dokumentów wyznaczających drogę działań na najbliższe lata. Ramę nowego porządku stanowią: *Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju* (perspektywa 2030 roku) oraz *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju* (zawsze w układzie 20 lat do przodu). W tak zdefiniowanych granicach mieści się Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030) SOR, jako aktualizacja średniookresowej strategii rozwoju kraju (Strategia Rozwoju Kraju 2020).

W podkreślona rolę lokalnego dziedzictwa jako czynnika budującego tożsamość, a co za tym idzie kapitał społeczny Państwa. Wśród wymienionych działań do roku 2030 znajduje się inwestowanie w ochronę dziedzictwa, : ochrona i promocja dziedzictwa narodowego, wykorzystanie dziedzictwa dla wzmocnienia kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty, inwestycje w dziedzictwo narodowe, rozwój sieci muzeów, wspieranie i promocja obiektów wpisanych na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

Ze Strategią na Rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030) zintegrowane są strategie zawierające odniesienia do opieki nad zabytkami i dziedzictwa kulturowego. Są to między innymi:

- *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030*,
- *Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2030*,
- *Strategia zróżnicowanego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030*.

W dokumentach tych zabytki oraz dziedzictwo kulturowe postrzegane są jako bardzo ważne elementy rozwoju społeczno-gospodarczego kraju. Jest uznawane za jeden z potencjałów rozwojowych sprzyjających osiągnięciu celów: konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia oraz spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej. Zabytkom przypisuje się szczególną rolę w budowie kapitału społecznego, więzi międzyludzkich i tożsamości społeczeństwa.

Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju 2030³⁶

Przyjęta uchwałą Rady Ministrów nr 239 z dnia 13 grudnia 2011 (M.P. 2012, poz. 252) w sprawie przyjęcia *Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030* (KPZK 2030). Jest to najważniejszy dokument dotyczący ładu przestrzennego Polski. Jego celem strategicznym jest efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej zróżnicowanych potencjałów rozwojowych do osiągnięcia: konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia i większej sprawności państwa oraz spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej w długim okresie.

KPZK 2030 proponuje zerwanie z dotychczasową dychotomią planowania przestrzennego i społeczno-gospodarczego na poziomie krajowym, wojewódzkim i lokalnym oraz w odniesieniu do obszarów funkcjonalnych, wprowadza współzależność celów polityki przestrzennej z celami polityki regionalnej, wiąże planowanie strategiczne z programowaniem działań w ramach programów rozwoju i programów operacyjnych współfinansowanych ze środków UE, określa działania państwa w sferze legislacyjnej i instytucjonalnej dla wzmocnienia efektywności systemu planowania przestrzennego i działań rozwojowych (w tym inwestycyjnych) ukierunkowanych terytorialnie Zastosowane w KPZK 2030

³⁶ Źródło:

http://www.mir.gov.pl/rozwoj_regionalny/Polityka_przestrzenna/KPZK/Strony/Koncepcja_Przestrzennego_Zagospodarowania_Kraju.aspx [dostęp 2.02.2022].

zintegrowane podejście do zagadnień rozwoju powoduje, że przestrzeń kraju widziana jest jako obszar różnicowania przebiegu i efektu procesów społeczno-gospodarczych, środowiskowych i kulturowych. Do zagadnień opieki nad zabytkami odnoszą się:

Cel 4. Kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcia i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski

4.1. Integracja działań w zakresie funkcjonowania spójnej sieci ekologicznej kraju jako podstawa ochrony najcenniejszych zasobów przyrodniczych i krajobrazowych

4.3. Wprowadzenie gospodarowania krajobrazem zgodnie z zapisami europejskiej konwencji krajobrazowej

oraz

Cel. 6. Przywrócenie i utrwalenie ładu przestrzennego

Długookresowa strategia rozwoju kraju 2030³⁷

Długookresowa strategia rozwoju kraju – Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności, przyjęta została Uchwałą Rady Ministrów Nr 16 z dnia 5 lutego 2013 roku. Jest to dokument określający główne trendy, wyzwania i scenariusze rozwoju społeczno-gospodarczego kraju oraz kierunki przestrzennego zagospodarowania kraju, z uwzględnieniem zasady zrównoważonego rozwoju, obejmującym okres co najmniej 15 lat. Uwzględnia ona uwarunkowania wynikające ze zdarzeń i zmian w otoczeniu społecznym, politycznym i gospodarczym Polski w okresie powstawania czyli w latach 2011–2012. Opiera się również na diagnozie sytuacji wewnętrznej, przedstawionej w raporcie *Polska 2030. Wyzwania rozwojowe* z 2009 roku, w stosunku do diagnozy z lat 2008 – 2009 uzupełnione zostały o elementy, które wiążą się z trwającym na świecie i w Europie kryzysem finansowym i spowolnieniem gospodarczym. Szeroka diagnoza została przedstawiona we wstępie do dokumentu.

Celem głównym dokumentu *Długookresowa strategia rozwoju Kraju – Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności* jest poprawa jakości życia Polaków. Osiągnięcie celu powinno być mierzone, z jednej strony, wzrostem produktu krajowego brutto (PKB) na mieszkańca, z drugiej zwiększeniem spójności społecznej oraz zmniejszeniem nierównomierności o charakterze terytorialnym, jak również skalą skoku cywilizacyjnego społeczeństwa oraz innowacyjności gospodarki w stosunku do innych krajów. Cele rozwojowe Długookresowej Strategii Rozwoju Kraju (DSRK) będą realizowane za pośrednictwem strategii zintegrowanych.

Strategia na Rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030) SOR

SOR została przyjęta przez Radę Ministrów 14 lutego 2017 roku. Jest to kluczowy dokument w obszarze średnio- i długofalowej polityki gospodarczej. Określa cele i kierunki rozwoju państwa w wymiarze społecznym, gospodarczym, regionalnym i przestrzennym. SOR wskazuje nowy model regionalnego rozwoju Polski opartego na wykorzystaniu zasobów i potencjałów wszystkich regionów.

³⁷ Źródło: <https://mac.gov.pl/wp-content/uploads/2013/02/Strategia-DSRK-PL2030-RM.pdf> [dostęp 2.02.2022].

Dla realizacji SOR zaplanowano dziewięć horyzontalnych zintegrowanych strategii rozwoju. Są to:

- Strategia Produktyności 2030,
- Strategia Rozwoju Kapitału Ludzkiego 2030,
- Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030,
- Strategia Sprawne i Nowoczesne Państwo 2030,
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030,
- Strategia Zrównoważonego Rozwoju Wsi, Rolnictwa i Rybactwa 2030,
- Strategia Zrównoważonego Rozwoju Transportu do 2030,
- Polityka Energetyczna Państwa 2030.

Jednym z obszarów wpływających na osiągnięcie celów strategii jest kapitał społeczny, budowany m.in. w oparciu o lokalne dziedzictwo. Wśród kierunków interwencji w ramach obszaru znajduje się kierunek 4 „Wzmocnienie roli kultury dla rozwoju gospodarczego i spójności społecznej” gdzie wpisane jest inwestowanie w ochronę dziedzictwa jako element budowania tożsamości, szacunku do tradycji, poczucia przynależności do wspólnoty i jej historii a jednocześnie kreatywności, innowacyjności, otwartości i tolerancji. Do działań przewidzianych do 2030 należy ochrona i promocja dziedzictwa narodowego, wykorzystanie potencjału dziedzictwa dla wzmocniania kapitału społecznego, inwestycje w dziedzictwo narodowe, wspieranie i promocja dziedzictwa kulturowego wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

Krajowa strategia rozwoju regionalnego 2030 (KSRR)

Krajowa strategia rozwoju regionalnego 2030 przyjęta została uchwałą nr 102 Rady Ministrów z 17 września 2019 roku w sprawie przyjęcia „Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2030 (M.P. 2019 poz. 1060). KSRR rozwija postanowienia Strategii na Rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030) w filarze rozwój społecznie i terytorialnie zrównoważony. W dokumencie zwarte są cele polityki regionalnej w perspektywie do 2030. Podmiotami uczestniczącymi w realizacji polityki określonej w KRSR są w pierwszym rzędzie rząd oraz samorzady (wojewódzkie, powiatowe, gminne). Szczególnie istotna jest rola samorządów jako podmiotów decydujących o polityce rozwoju w skali lokalnej. Strategia zwiększa rolę i odpowiedzialność samorządów lokalnych oraz stwarza warunki do ich większego zaangażowania w projekty o skali ponadgminnej.

Celem głównym KSRR jest efektywne wykorzystanie endogenicznych potencjałów terytoriów i ich specjalizacji dla osiągania zrównoważonego rozwoju kraju, co tworzyć będzie warunki do wzrostu dochodów mieszkańców Polski przy jednoczesnym osiągnięciu spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym³⁸.

Cel główny realizowany będzie w oparciu o trzy cele szczegółowe:

- Cel 1: Zwiększenie spójności rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym.
- Cel 2: Wzmacnianie regionalnych przewag konkurencyjnych.
- Cel 3: Podniesienie jakości zarządzania i wdrażania polityk ukierunkowanych terytorialnie.

³⁸ Źródło: <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/krajowa-strategia-rozwoju-regionalnego> [dostęp 2.02.2022].

Problematyka ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym zawarta w KSRR

W ramach celu szczegółowego 1 określono działania:

1.1 .Wzmacnianie szans rozwojowych obszarów słabszych gospodarczo

1.1.1. Tworzenie warunków do dalszego rozwoju konkurencyjnej gospodarki we wschodniej Polsce

W tym działania na rzecz obszarów o wysokich walorach przyrodniczych i krajobrazowych, też opartych o potencjał uzdrowiskowy i walory kulturowe stanowiące o ich wysokiej atrakcyjności turystycznej, tworzenie oferty turystycznej, kulturalnej, bazującej na walorach regionu.

W ramach celu szczegółowego 2 określono działania:

2.1.3. Zwiększenie zasobów rynku pracy i rozwój kapitału społecznego

W ramach zadania jako ważny obszar rozwoju kapitału społecznego wskazano pełniejsze wykorzystanie zasobów kultury i dziedzictwa narodowego realizowane przez (zadania wspierane):

— promocję i kultywowanie niematerialnego dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich oraz zwiększanie dostępu mieszkańców tych obszarów do dóbr i usług kultury, rozwijanie przemysłu kreatywnego oraz zwiększanie wykorzystania technik teleinformatycznych w dostępie do dóbr kultury

oraz

— promocję turystyczną mającą na celu wzrost atrakcyjności turystycznej obszarów o wysokich walorach kulturowych, przyrodniczych i krajobrazowych.

W ramach celów KSRR w układzie regiony-miasta-obszary wiejskie wskazano m.in.

Cel 1: Spójność (dla regionu Śląsk) – rewitalizacja terenów przemysłowych.

Cel 2: Konkurencyjność (dla obszarów wiejskich) – wykorzystanie walorów przyrodniczych i promocja dziedzictwa kulturowego.

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030 (SRKS)

Strategia rozwoju kapitału społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030 została przyjęta Uchwałą nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 roku (M.P. 2020, poz. 1060). SRKS 2030 jest kontynuacją Strategii Rozwoju kapitału Społecznego 2020. Jest instrumentem realizacji Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030) i jedną z dziewięciu zintegrowanych strategii rozwoju. SRKS obejmuje zagadnienia zawarte w obszarze SOR „Kapitał ludzki i społeczny”.

Celem SRKS jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego w Polsce, jest on realizowany poprzez zadania w trzech obszarach

Obszar 1. Współdziałanie – społeczeństwo obywatelskie.

Obszar 2. Kultura – tożsamość i postawy obywatelskie.

Obszar 3. Kreatywność – potencjał kulturowy i kreatywny.

Dla realizacji celu głównego SRKS wyznacza 3 cele szczegółowe:

Cel szczegółowy 1. Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne.

Cel szczegółowy 2. Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich.

Cel szczegółowy 3. Zwiększenie wykorzystania potencjału kulturowego i kreatywnego dla rozwoju.

Z punktu widzenia opieki nad zabytkami ważne są wybrane kierunki działań drugiego celu szczegółowego.

Cel szczegółowy 2. Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich.

Priorytet 2.1. Tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze

W ramach priorytetu wskazano m.in. na następujące zadania:

- działania z obszaru edukacji kulturalnej,
- wspieranie przedsięwzięć poprawiających warunki funkcjonowania instytucji kultury, m.in. państwowych i współprowadzonych z ministrem właściwym do spraw kultury i dziedzictwa narodowego.

Priorytet 2.2. Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury

W ramach priorytetu wskazano m.in. na następujące zadania:

- inwestowanie w zachowanie obiektów zabytkowych oraz usprawnianie systemu ochrony zabytków³⁹;
- wsparcie zabytków uznanych za Pomniki Historii i wykorzystanie ich potencjału do stymulowania rozwoju ośrodków miejskich tracących funkcje społeczno-gospodarcze⁴⁰;
- wsparcie podmiotów zarządzających szlakami kulturowymi i Pomnikami Historii;
- poprawa estetyki przestrzeni publicznej;
- działania na rzecz ochrony materialnej i niematerialnej kultury tradycyjnej oraz wspieranie autentycznej kultury ludowej;
- dokumentowanie, poszukiwanie i odzyskiwanie zrabowanych podczas II wojny światowej dzieł sztuki.

Priorytet 2.3. Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury

W ramach priorytetu wskazano m.in. na następujące zadania:

- działania związane z cyfryzacją⁴¹ w tym kontynuacja digitalizacji wszystkich zasobów dziedzictwa kulturowego, a także zasobów instytucji kultury i jednostki naukowej;
- udostępnianie zdigitalizowanych zbiorów, w tym utworzenie Krajowego Repozytorium Obiektów Nauki i Kultury).

³⁹ Realizacja poprzez projekt strategiczny *Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019–2022*.

⁴⁰ Realizowany będzie poprzez projekt strategiczny *Rozwój Turystyki Kulturowej*.

⁴¹ Realizowane będzie przez projekt strategiczny *Digitalizacja i Rozwój Kultury Cyfrowej*.

Priorytet 2.4. Umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę

W ramach priorytetu wskazano m.in. na następujące zadania⁴²:

- realizacja wysokiej jakości projektów upamiętniających stulecie odzyskania niepodległości;
 - włączenie obywateli w e współtworzenie obchodów;
- ponadto
- wzmocnienie roli państwa jako organizatora najważniejszych instytucji muzealnych.

Priorytet 2.5. Wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą⁴³

Strategia Zrównoważonego Rozwoju Wsi, Rolnictwa i Rybactwa 2030 (SZRWRiR)

Strategia Zrównoważonego Rozwoju Wsi, Rolnictwa i Rybactwa 2030 została przyjęta Uchwałą nr 123 Rady Ministrów z dnia 15 października 2019 roku (M.P. 2019, poz. 1150). Jest ona instrumentem realizacji Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030) i jedną z dziewięciu zintegrowanych strategii rozwoju. Celem SZRWRiR 2030 jest określenie kluczowych kierunków rozwoju obszarów wiejskich, rolnictwa i rybactwa.

Celem SZRWRiR 2030 jest rozwój gospodarczy wsi umożliwiający trwały wzrost dochodów jej mieszkańców przy minimalizacji rozwarstwienia ekonomicznego, społecznego i terytorialnego oraz poprawie stanu środowiska naturalnego.

Wśród szans obszarów wiejskich rozwijających się w oparciu o endogeniczne potencjały wskazano m.in. dziedzictwo kulturowe wsi. Podkreślono również związek dziedzictwa kulinarnego z promowaniem rodzimych marek oraz rolę tradycji w rybactwie.

Dla realizacji celu głównego SZRWRiR wyznacza cele szczegółowe:

Cel szczegółowy I.	Zwiększenie opłacalności produkcji rybnej i rybackiej
Cel szczegółowy II.	Poprawa jakości życia, infrastruktury i stanu środowiska
Cel szczegółowy III.	Rozwój przedsiębiorczości, pozarolniczych miejsc pracy i aktywnego społeczeństwa

W ramach celu szczegółowego III, kierunek interwencji Rozwój przedsiębiorczości i nowych miejsc pracy, wśród działań wymieniona jest :

- realizacja i promocja projektów łączących rolnictwo, rybactwo i turystykę na rzecz rozwoju zrównoważonej i odpowiedzialnej turystyki na obszarach wiejskich i rybackich oraz dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego.

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami 2019–2022

Art. 84 ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jednolity Dz.U. 2021 poz. 710, z późniejszymi zmianami zm.) nakłada na Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego obowiązek sporządzenia Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Celem krajowego programu jest stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami, w tym budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa. Zgodnie z art. 85 ustawy w krajowym programie powinny zostać określone cele i kierunki działań oraz zadania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, warunki i sposoby finansowania planowanych działań oraz harmonogram ich realizacji.

⁴² Realizowane przez projekt strategiczny Niepodległa.

⁴³ Realizowany przez projekt strategiczny *Zintegrowany system promocji kultury polskiej za granicą*.

Obecna edycja Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami obejmująca lata 2019–2022 przyjęta została uchwałą nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 w sprawie „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019–2022”.

Celem głównym programu jest stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami.

Cel ten jest realizowany poprzez cele szczegółowe i kierunki działania:

Cel szczegółowy 1 – optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego.

Kierunki działania:

1. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym.
2. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym.

Cel szczegółowy 2 – wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami

Kierunki działania:

1. Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami.
2. Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego.

Cel szczegółowy 3 – budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego.

Kierunki działania:

1. Upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości.
2. Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami.

Dla kierunków działań zostały ustalone zadania szczegółowe.

Koordynatorem programu jest Dyrektor Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

Inne projekty strategiczne związane z obszarem opieki nad zabytkami:

Digitalizacja i Rozwój Kultury Cyfrowej – projekt dotyczy przechowywania i udostępniania zasobów dziedzictwa cyfrowego (muzealnych, bibliotecznych, archiwalnych, audiowizualnych, zabytków). Digitalizacja jest w projekcie traktowana jako forma nowoczesnej konserwacji zabytków.

Rozwój Turystyki Kulturowej projekt, którego celem jest wpływanie na rozwój społeczno-gospodarczy poprzez zwiększenie atrakcyjności turystycznej opartej na zasobach kulturowych (szlaki kulturowe, pomniki historii).

ANEKS 2

OPIEKA NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZKICH DOKUMENTACH STRATEGICZNYCH I PLANISTYCZNYCH

Strategia Rozwoju Województwa Śląskiego „Śląskie 2030” – Zielone Śląskie

Strategia Rozwoju Województwa Śląskiego „Śląskie 2030” jest aktualizacją Strategii Rozwoju Województwa Śląskiego „Śląskie 2020+”. Strategia została przyjęta uchwałą Sejmiku Województwa Śląskiego nr VI/24/1/2020. Wizja rozwoju zawarta w strategii jest kontynuacją myśli strategicznej realizowanej w kolejnych edycjach strategii rozwoju województwa od 2000 roku, a jednocześnie odpowiada na nowe wyzwania i realia, w tym zagadnienia transformacji regionu z poszanowaniem środowiska naturalnego.

Wizją rozwoju województwa śląskiego zawartą w strategii jest województwo śląskie jako nowoczesny region europejski o konkurencyjnej gospodarce, będącej efektem odpowiedzialnej transformacji, zapewniającym możliwości rozwoju swoim mieszkańcom i oferującym wysoką jakość życia w czystym środowisku.

W strategii wyznaczono cztery cele strategiczne:

- Cel strategiczny A. Województwo śląskie regionem odpowiedzialnej transformacji gospodarczej.
- Cel strategiczny B. Województwo śląskie regionem przyjaznym dla mieszkańca.
- Cel strategiczny C. Województwo śląskie regionem wysokiej jakości środowiska i przestrzeni.
- Cel strategiczny D. Województwo śląskie regionem sprawnie zarządzanym.

Zagadnienia opieki nad zabytkami zawarte są w szczególności w:

- Celu operacyjnym A3. Silna lokalna przedsiębiorczość (rozwój istniejących i tworzenie nowych produktów turystycznych oraz wzmocnienie marek terytorialnych).
- Celu operacyjnym B2. Aktywny mieszkaniec (promowanie, upowszechnianie i ochrona dziedzictwa kulturowego oraz wzmocnienie świadomości i budowanie tożsamości narodowej oraz regionalnej).
- Celu operacyjnym C3. Atrakcyjne warunki zamieszkania, kompleksowa rewitalizacja, zapobieganie i dostosowanie do zmian klimatu (rekultywacja i rewitalizacja obszarów zdegradowanych, poprawa jakości i atrakcyjności przestrzeni publicznych).
- Celu szczegółowym D2. Aktywna współpraca z otoczeniem i kreowanie silnej marki regionu (ochrona, promocja oraz podnoszenie atrakcyjności miejsc i obiektów o wartości historycznej, symbolicznej, architektonicznej, przyrodniczej, stanowiących „wizytówki” regionu).

Strategia Rozwoju Obszarów Wiejskich Województwa Śląskiego do roku 2030

Przyjęta uchwałą Sejmiku Województwa Śląskiego nr V/25/8/2016 z dnia 27 czerwca 2016 roku. Strategia określa kluczowe kierunki rozwoju obszarów wiejskich województwa śląskiego oraz przedsięwzięcia w perspektywie do 2030 roku.

Zadania z obszaru opieki nad zabytkami wpisują się w następujące cele strategiczne i operacyjne strategii:

- Cel strategiczny A. Zdywersyfikowana struktura obszarów wiejskich województwa śląskiego wykorzystująca tradycyjne sektory produkcji, otwarta na innowacje oraz rozwijająca się w zgodzie z zasadami rozwoju zrównoważonego.
- Cel operacyjny A2. Rozwój działalności gospodarczych wykorzystujących.
- Cel strategiczny C. Wieś województwa śląskiego obszarem pielęgnowania, rozwijania i promowania dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego regionu.
- Cel operacyjny C1. Ochrona zasobów środowiskowych i kulturowych obszarów wiejskich.
- Cel operacyjny C2. Kształtowanie przestrzeni wiejskich z zachowaniem walorów przyrodniczych i kulturowych.
- Cel operacyjny C3. Rozwój aktywności kulturalnych o ponadlokalnej atrakcyjności opierających się na wykorzystaniu tradycji obszarów wiejskich.
- Cel operacyjny C4. budowanie wizerunku województwa z wykorzystaniem wartości przyrodniczych i kulturowych obszarów wiejskich.

Cele operacyjne realizowane przez określone w strategii kierunki działań.

Strategia Ochrony Przyrody Województwa Śląskiego do roku 2030

Przyjęta uchwałą Sejmiku Województwa Śląskiego nr IV/28/2/2012 z 12 listopada 2012. Strategia Ochrony Przyrody Województwa Śląskiego stanowi rozwinięcie strategii rozwoju województwa śląskiego w obszarze ochrony przyrody i krajobrazu. Podejmuje zagadnienia związane z krajobrazem przyrodniczym i kulturowym województwa.

Zadania z obszaru opieki nad zabytkami wpisują się w szczególności w następujące cele strategiczne i kierunki działań określone w strategii:

Cel strategiczny II. Zachowanie i ochrona obszarów o wysokich walorach krajobrazowych oraz powstrzymanie degradacji krajobrazu i przywracanie ładu przestrzennego.

II.1 kierunek działań – rozwój sieci obszarów chroniących prawnie walory krajobrazu, w tym:

- zachowanie i ochrona najwartościowszych, nieprzekształconych zespołów i fragmentów krajobrazów naturalnych i komponowanych wraz z panoramami widokowymi;

II.2 kierunek działań – zrównoważone użytkowanie przestrzeni, powstrzymanie nieoszczędnego i degradującego krajobraz zagospodarowania przestrzeni oraz rewitalizacja obszarów zdegradowanych, w tym:

- podejmowanie czynnych działań – restytucji, rewaloryzacji i rekultywacji elementów przyrodniczych i architektoniczno-kulturowych decydujących o zachowaniu lub przywróceniu walorów krajobrazowych specyficznych dla różnych typów obszarów;
- łączenie ochrony dziedzictwa kulturowego z ochroną dziedzictwa przyrodniczego poprzez ochronę krajobrazu kulturowego stanowiącego świadectwo wielowiekowego, harmonijnego użytkowania przyrody przez człowieka.

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa śląskiego 2020+

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa śląskiego 2020+ został uchwalony przez Sejmik Województwa Śląskiego 29 sierpnia 2016 r. (uchwała nr V/26/2/2016 z dnia 29 sierpnia 2016, Dziennik Urzędowy Województwa Śląskiego z 2016 poz. 4619). Jest to dokument planowania strategicznego określający działania, za pomocą których samorząd województwa wpływa na rozmieszczenie funkcji terenów w przestrzeni i ich wzajemne powiązanie. Plan uwzględnia założenia polityki przestrzennej państwa i tworzy warunki do realizacji ustaleń strategii rozwoju województwa.

Program opieki nad zabytkami współdziała z planem przy realizacji celów polityki przestrzennej zapisanych w ustaleniach planu w zakresie:

- Celu I. Dynamizacji i restrukturyzacji przestrzeni województwa.
- Celu II. Wzmocnienia funkcji węzłów sieci osadniczej.
- Celu III. Ochrony zasobów środowiska, wzmocnienia systemu obszarów chronionych i wielofunkcyjnego rozwoju terenów otwartych.

ANEKS 3

MOŻLIWOŚCI FINANSOWANIA INWESTYCJI W DZIEDZINIE OPIEKI NAD ZABYTKAMI I ICH KONSERWACJI

Zgodnie z art. 71 Ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jednolity Dz.U. 2021 poz. 710, z późniejszymi zmianami zm.), zwanej dalej ustawą, w zakresie sprawowania opieki nad zabytkami prace przy zabytkach finansuje osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna posiadająca tytuł prawny do zabytku (wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego lub innego stosunku zobowiązaniowego). Finansowanie prac przy zabytkach, do których tytuł prawny posiada jednostka samorządu terytorialnego jest zadaniem własnym tej jednostki.

1. Dotacje na prace przy zabytkach

Środki publiczne są to środki pochodzące z budżetu państwa oraz z budżetów samorządowych. Wydatki z budżetu państwa na ochronę i opiekę nad zabytkami mogą obejmować:

- bezpośrednio wydatki na zadania bieżące i inwestycyjne państwowych jednostek budżetowych,
- wydatki w formie: dotacji dla jednostek samorządu terytorialnego, dotacji dla innych jednostek sektora finansów publicznych, dotacji spoza jednostek sektora finansów publicznych (osób fizycznych, przedsiębiorców, organizacji pozarządowych).

Dotacje z budżetu państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami mogą mieć charakter dotacji celowych, dotacji przedmiotowych lub dotacji podmiotowych. Dysponentami środków publicznych przeznaczanych na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami są:

- ministrowie (w szczególności Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dotacje realizowane są w ramach ogłaszanych corocznie programów z zakresu kultury),
- wojewódzcy konserwatorzy zabytków,
- gminy, powiaty, województwa.

2. Finansowanie opieki nad zabytkami na poziomie krajowym

2.1. Finansowanie z budżetu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Dotacje z budżetu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego na prace przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków przydzielane są na podstawie corocznego naboru wniosków w ramach programu „Ochrona zabytków”. Dotacja może być udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem lub posiadaczem zabytku lub posiadającej zabytek w trwałym zarządzie (art. 73 ustawy), do wysokości 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac. W przypadkach szczególnie uzasadnionych (jeżeli obiekt posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną naukową, wymaga przeprowadzenia szczególnie skomplikowanych prac konserwatorskich lub jego stan techniczny wymaga niezwłocznego podjęcia prac) dotacja może być zwiększona do 100% (art. 78 ustawy). Szczegółowy zakres prac mogących być przedmiotem dotacji zawarty jest w art. 77 ustawy.

Z budżetu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego mogą być również finansowane badania archeologiczne, jeżeli ich koszt (wraz z dokumentacją) będzie wyższy niż 2% kosztów

planowanej inwestycji. Dotacji nie podlegają badania archeologiczne związane z inwestycjami prowadzonymi przez jednostkę zaliczaną do sektora finansów publicznych albo jeżeli działania te będą realizowane ze środków Unii Europejskiej (art. 82 ustawy).

Programy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z zakresu dziedzictwa kulturowego i historycznego

Ochrona Zabytków

Celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewitalizację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

Kultura ludowa i tradycyjna

Celem programu jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania.

Program Ochrona zabytków archeologicznych

Celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

Groby i cmentarze wojenne w kraju

Celem programu jest wspieranie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, stanowiącymi materialne świadectwo kluczowych wydarzeń z historii Polski związanych z walką i męczeństwem, a także wspieranie prowadzenia działań naukowych upowszechniających wiedzę na temat tych wydarzeń.

Miejsca pamięci i trwałe upamiętnienia w kraju

Celem programu jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości.

Miejsca pamięci narodowej za granicą

Celem programu jest dążenie do zapewnienia godnego miejsca spoczynku naszym poległym i pomordowanym oraz troska i opieka nad miejscami pochówku znajdującymi się poza granicami kraju.

Wspieranie działań muzealnych

Celem programu jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także – prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych.

Wspieranie archiwów, bibliotek i muzeów poza krajem

Strategicznym celem programu jest stworzenie możliwości efektywnej ochrony oraz zachowania polskiego dziedzictwa kulturowego znajdującego się poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej, przy jednoczesnym popularyzowaniu wiedzy na temat tej spuścizny kulturowej, obejmującej dziedzictwo wytworzone, zgromadzone i przechowywane w Europie oraz innych częściach świata przez organizacje polonijne i emigracyjne.

Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą

Celem programu jest poprawa stanu zachowania i wzmocnienie ochrony dziedzictwa kulturowego znajdującego się poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej oraz upowszechnianie wiedzy na jego temat.

Badanie polskich strat wojennych

Strategicznym celem programu jest wsparcie działalności instytucji w kwestii badań proweniencyjnych odnośnie do strat wojennych poniesionych w związku z II wojną światową w zakresie zbiorów pochodzących z kolekcji publicznych, prywatnych i związków wyznaniowych. Wspierane są kwerendy archiwalne, digitalizacja źródeł, wydawnictwa, konferencje, szkolenia, budowa stron internetowych i organizacja wystaw poświęconych stratom wojennym lub badaniom proweniencyjnym.

2.2. Inne możliwe źródła na poziomie krajowym

Fundusz Kościelny⁴⁴

Fundusz Kościelny powołany na mocy ustawy z dnia 20 marca 1950 roku o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, działa na rzecz kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce. Dysponentem funduszu jest obecnie Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji. W ramach funduszu mogą być udzielane dotacje na konserwację i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej.

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej⁴⁵

W ramach programu *Ochrona różnorodności biologicznej i funkcji ekosystemów – ochrona i przywracanie różnorodności biologicznej i krajobrazowej* beneficjenci mogą ubiegać się o dotacje lub pożyczkę m.in. na prace związane z rewaloryzacją parków zabytkowych.

3. Finansowanie opieki nad zabytkami z budżetu wojewody (dotacje wojewódzkiego konserwatora zabytków)⁴⁶

Dotacje z budżetu wojewody (których dysponentem jest wojewódzki konserwator zabytków) na prace przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków przydzielane są na podstawie corocznego naboru wniosków. Dotacja może być udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem lub posiadaczem zabytku lub posiadającej zabytek w trwałym (art. 73 ustawy), do wysokości 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac. W przypadkach szczególnie uzasadnionych (jeżeli obiekt posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową, wymaga przeprowadzenia szczególnie skomplikowanych prac konserwatorskich lub jego stan techniczny wymaga niezwłocznego podjęcia prac) dotacja może być zwiększona do 100% (art. 78 ustawy). Szczegółowy zakres prac mogących być przedmiotem dotacji zawarty jest w art. 77 ustawy. Dotacje przyznawane są na prace planowane, które będą przeprowadzone w roku kolejnym po roku złożenia wniosku lub na prace zakończone – przeprowadzone w ciągu 3 lat poprzedzających złożenie wniosku (art.76).

⁴⁴ Szczegółowe informacje: <https://www.gov.pl/web/mswia/fundusz-koscielny> [dostęp 28.02.2022].

⁴⁵ Szczegółowe informacje: <https://www.gov.pl/web/nfosigw/roznorodnosc-biologiczna-edukacja-i-monitoring-srodowiska> [dostęp: 28.02.2022].

⁴⁶ Szczegółowe informacje: <http://wkz.katowice.pl/uslugi/dotacje-i-refundacje> [dostęp: 28.02.2022].

4. Finansowanie opieki nad zabytkami z budżetu jednostek samorządu terytorialnego⁴⁷

Jednostka samorządu terytorialnego (gmina, powiat, województwo) może udzielać dotacji na prace zarówno przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków, jak i ujętych w gminnej ewidencji zabytków, na zasadach określonych w przyjętej przez nią uchwale. Dotacja taka może być udzielona do wysokości 100% nakładów koniecznych (art. 81 ustawy).

Województwo Śląskie udziela dotacji na prace przy zabytkach w ramach otwartego konkursu ofert na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru województwa zabytków województwa śląskiego. Konkurs jest ogłaszany corocznie na podstawie uchwały przyjętej przez Zarząd Województwa Śląskiego.

5. Środki Unii Europejskiej

5.1. Uwagi dotyczące mechanizmów finansowych ochrony i opieki nad zabytkami w Unii⁴⁸

Podstawowym źródłem finansowania kultury są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa i budżetów samorządów, przy czym środki samorządowe stanowią minimum połowę środków publicznych i sięgają nawet 2/3 tych wydatków. Do rozdziału środków włączone są instytucje pozarządowe i organizacje typu *quango*, których działalność opiera się na brytyjskiej zasadzie „przedłużonego ramienia”. Obowiązuje zasada współfinansowania.

Coraz większego znaczenia nabiera tzw. finansowanie pośrednie – różnego rodzaju ulgi i zwolnienia podatkowe, zachęcające do finansowania kultury ze źródeł prywatnych, bądź łagodzące ostrość reguł gry rynkowej. Sprzyja to renesansowi prywatnego finansowania kultury zwłaszcza w sferze zabytków. Podstawowymi źródłami finansowania prywatnego są: firmy prywatne (sponsoring), fundacje i inne organizacje *non-profit*, darczyńcy indywidualni.

Ważnym źródłem finansowania sfery związanej z zabytkami jest wykorzystanie części zysków z loterii państwowej lub organizacja specjalnych loterii na cele związane z opieką nad zabytkami.

5.2. Mechanizmy finansowania ochrony i opieki nad zabytkami przez Unię Europejską

Podstawę przekazywania środków finansowych UE na rzecz kultury stanowi art. 151 traktatu amsterdamskiego. Zgodnie z tym artykułem kultura przyczynia się do rozkwitu kultur państw członkowskich z poszanowaniem ich narodowej i regionalnej różnorodności, jednocześnie promując wspólne dziedzictwo kulturowe kontynentu europejskiego. Unia Europejska zachęca do współpracy między państwami, a w sytuacjach koniecznych wspiera i uzupełnia działania prowadzone przez poszczególne kraje. Działania te obejmują zarówno podnoszenie poziomu wiedzy w zakresie kultury i historii narodów europejskich, jak i zachowanie oraz ochronę dziedzictwa kulturowego o znaczeniu europejskim.

Podstawowym instrumentem finansowania polityki regionalnej UE są fundusze strukturalne. Projekty współfinansowane ze środków tych funduszy są traktowane jako inwestycje, mające wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy, konkurencyjność oraz jakość życia mieszkańców. Inwestycje w kulturę należy dzisiaj traktować jako efektywne gospodarowanie posiadanym potencjałem, a samo pojęcie kultury należy rozpatrywać w kategoriach ekonomicznym.

⁴⁷ Szczegółowe informacje na stronach internetowych gmin oraz na www.slaskie.pl (zakładka: „Konkursy”).

⁴⁸ Na podstawie informacji zamieszczonych na stronie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego <http://www.mkidn.gov.pl> [dostęp 28.02.2022].

Kultura wraz z przemysłem kultury staje się sektorem generującym dochody, nowe miejsca pracy, a także jest czynnikiem zwiększającym atrakcyjność lokalizacyjną inwestorów i mieszkańców. Środki europejskie w sposób znaczący zintensyfikowały mapę inwestycji z zakresu rozwoju infrastruktury kultury oraz ochrony dziedzictwa kulturowego w naszym kraju. Sektor kultury okazał się jednym z najlepiej przygotowanych do absorpcji środków europejskich.

Unia Europejska finansuje sferę kultury, w tym ochronę i opiekę nad zabytkami w ramach następujących mechanizmów i programów:

Według szacunkowych nakładów w ramach RPO na realizację WPOnZ w latach 2020–2021 należy podkreślić, że w ramach RPO wsparcie zabytków może odbywać się w ramach kilku osi.

Jednakże najważniejsze działania prowadzone są w projektach Działania 5.3. Dziedzictwo kulturowe. W działaniu tym wszystkie projekty są ukierunkowane na obiekty zabytkowe (widniejące w wojewódzkim rejestrze zabytków) i zachowanie dziedzictwa kulturowego.

Wobec tego poniżej zestawiono informacje finansowe na temat tego działania:

- wartość alokacji ogółem: 50 253 750 EUR, czyli 228 654 562,50⁴⁹ PLN,
- wartość środków zakontraktowanych na koniec 2021 r.: 218 439 141,90 PLN,
- wartość płatności środków unijnych z dnia 31.12.2019 r.: 61 589 855,49 PLN oraz z dnia 30.12.2021 r.: 143 113 870,41 PLN,

Różnicę wynoszącą: 81 650 298,51 PLN, można przyjąć jako wartość nakładów wypłaconych w latach 2020-21.

- wartość budżetu państwa na koniec 2019 r.: 9 209 360,35 oraz na koniec 2021 r.: 8 855 169,86, różnica -354 190,49 PLN.

Oznacza to, że w omawianym okresie środki zwrócone przez beneficjentów przewyższały środki wypłacone.

W przypadku innych działań, dofinansowanie prac dotyczących obiektów zabytkowych mogą stanowić pewien element projektu. Z tego powodu nie jesteśmy w stanie ich wydzielić i rzetelnie oszacować.

Przykłady tego typu projektów:

- zabytkowe obiekty mogą podlegać pracom termomodernizacyjnym (Dz. 4.3),
- zabytkowy dworzec może być elementem centrum przesiadkowego (Dz. 4.5),
- zabytkowe obiekty mogą być rewitalizowane (Dz. 10.3),
- wsparcie szkoły mieszczącej się w zabytkowym budynku (Dz. 12.2).

⁴⁹ Uwzględniając kurs szacunkowy 1 euro= 4,55 zł.

Mechanizm finansowy europejskiego obszaru gospodarczego (EOG) 2022

Mechanizm Finansowy EOG (obok funduszy strukturalnych) stanowi największe źródło zewnętrznego finansowania kultury w Polsce. Środki przeznaczone są przez 3 kraje Europejskiego Obszaru Gospodarczego: Norwegię, Islandię i Liechtenstein. Środki te przeznaczone są na aktywne wspieranie kultury. Projekty z zakresu kultury mogą uzyskać dofinansowanie w ramach 2 programów:

1. Konserwacja i rewitalizacja dziedzictwa kulturowego,
2. Promowanie różnorodności kulturowej i artystycznej w ramach europejskiego dziedzictwa kulturowego.

Program *Konserwacja i rewitalizacja dziedzictwa kulturowego* skierowany jest głównie do jednostek samorządu terytorialnego, państwowych i samorządowych instytucji kultury, państwowych szkół i uczelni artystycznych, publicznych uczelni wyższych, archiwów państwowych, organizacji pozarządowych ze sfery kultury i kościołów i związków wyznaniowych.

W ramach programu współfinansowane będą następujące działania:

- rewitalizacja, konserwacja, renowacja i adaptacja historycznych obiektów i zespołów zabytkowych wraz z otoczeniem,
- budowa, rozbudowa, remonty i przebudowa instytucji kultury o znacznym potencjale wpływu na społeczno-ekonomiczny rozwój regionu,
- konserwacja zabytków ruchomych oraz zabytkowych księgozbiorów, zbiorów piśmienniczych, archiwaliów i zbiorów audiowizualnych, w tym filmowych,
- rozwój zasobów cyfrowych w dziedzinie kultury, w tym digitalizacja zbiorów ruchomych oraz zabytkowych księgozbiorów, zbiorów piśmienniczych, archiwaliów i zbiorów audio, audiowizualnych i filmowych oraz tworzenie wirtualnych instytucji kultury.

Program *Promowanie różnorodności kulturowej i artystycznej w ramach europejskiego dziedzictwa kulturowego* w ramach którego realizowane będą projekty „miękkie”, których celem będzie poszerzenie ofert kulturalnej i różnorodności prezentowanych wydarzeń artystycznych, realizowanych w ramach projektów partnerskich instytucji polskich z instytucjami z Norwegii, Islandii i Liechtensteinu. Program realizowany będzie w współpracy z Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego z norweską Radą Sztuki przy wsparciu norweskiego Dyrektoriatu ds., Dziedzictwa Kulturowego.

Program skierowany jest m.in. do jednostek samorządu terytorialnego, instytucji kultury, szkół i uczelni artystycznych, archiwów państwowych, organizacji pozarządowych ze sfery kultury. Alokacja programu wynosi 11 111 111 euro, a maksymalny poziom dofinansowania projektu będzie wynosił 90%. Około 70% alokacji zostanie przeznaczonych na realizację dużych projektów, a około 30% zostanie przeznaczonych na małe projekty. Z programu udzielane będą też granty dla w/w projektów. W ramach programu współfinansowane będą m.in. wspieranie współpracy ekspertów z obszaru dziedzictwa kulturowego i współpraca międzyinstytucjonalna instytucji kultury i archiwów.

Realizowane projekty będą w następujących obszarach tematycznych:

- dziedzictwo kulturowe, w tym dziedzictwo kulturowe materialne i niematerialne oraz literatura i archiwa,
- edukacja artystyczna i kulturalna,
- muzyka i sztuki sceniczne,
- sztuki plastyczne i wizualne.

Program Kreatywna Europa 2021–2027

Kreatywna Europa 2021–2027 to unijny program wspierający europejskie działania z sektorów kultury, kreatywnych i audiowizualnego. Budżet programu zaplanowany na najbliższe 7 lat wynosi 2,4 mld euro.

Głównymi celami programu są wsparcie ponadnarodowego obiegu europejskich dzieł i twórców, promocja i ochrona różnorodności kulturowej i językowej oraz europejskiego dziedzictwa kulturowego, budowanie kompetencji profesjonalistów, rozwój publiczności, włączanie społeczne poprzez kulturę i sztukę, zielona transformacja sektorów oraz wykorzystanie technologii i innowacji w celu dostosowania sektorów do zmian cyfrowych.

W programie udział biorą wszystkie kraje należące do Unii Europejskiej oraz kraje nie należące do UE, które znajdują się na aktualnej liście opublikowanej przez EACEA⁵⁰.

Program jest zarządzany przez Europejską Agencję Wykonawczą ds. Edukacji i Kultury, która działa pod nadzorem Komisji Europejskiej.

Program składa się z trzech komponentów: MEDIA, Kultura oraz międzysektorowego.

Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 (zarządzający – Minister Rozwoju i Finansów)

W dniu 14 stycznia 2022 r. została ogłoszona w Dz. U. poz. 88 ustawa z dnia 17 grudnia 2021 r. o zmianie niektórych ustaw w związku z przedłużeniem realizacji Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020.

Zmiany określone w ustawie wiążą się z przedłużeniem realizacji Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 (PROW 2014–2020), zgodnie z przepisami rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2020/2220 z dnia 23 grudnia 2020 r. ustanawiającego niektóre przepisy przejściowe dotyczące wsparcia z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich i z Europejskiego Funduszu Rolniczego Gwarancji w latach 2021 i 2022 oraz zmieniającego rozporządzenia (UE) nr 1305/2013, (UE) nr 1306/2013 i (UE) nr 1307/2013 w odniesieniu do zasobów i stosowania w latach 2021 i 2022 oraz rozporządzenie (UE) nr 1308/2013 w odniesieniu do zasobów i rozdziału takiego wsparcia na lata 2021 i 2022⁵¹.

Wsparcie w ramach działania 8.2.7 M07 Podstawowe usługi i odnowa wsi na obszarach wiejskich, działanie szczegółowe 8.2.7.3.5 ochrona zabytków i gospodarstwa tradycyjnego obejmuje badania i inwestycje związane z utrzymaniem, odbudową i poprawą stanu dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego wsi, krajobrazu wiejskiego i miejsc o wysokiej wartości przyrodniczej. Pomoc ma formę refundacji części kosztów kwalifikowalnych przeznaczonych na odnawianie lub poprawę stanu zabytkowych obiektów budowlanych służących zachowaniu dziedzictwa kulturowego lub zakup obiektów charakterystycznych dla tradycji budownictwa w danym regionie z przeznaczeniem na cele publiczne.

⁵⁰ Zobacz: https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/docs/2021-2027/crea/guidance/list-3rd-country-participation_crea_en.pdf [dostęp: 28.02.2020].

⁵¹ Zobacz: <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/komunikat-dot-ogloszenia-ustawy-z-dnia-17-grudnia-2021-r-o-zmianie-niektorych-ustaw-w-zwiazku-z-przedluzeniem-realizacji-programu-rozwoju-obszarow-wiejskich-na-lata-20142020> [dostęp 28.02.2022].

Program operacyjny Infrastruktura i Środowisko 2021–2027 (zarządzający MKiDN)⁵²

Wsparcie w ramach osi priorytetowej VII. Kultura.

Planowana interwencja obejmuje rozwój infrastruktury kultury oraz ochronę dziedzictwa kulturowego w celu wzmocnienia ich potencjału w zakresie oddziaływania na rozwój gospodarczy i włączenie społeczne. Po drugie, realizowane będą inwestycje związane ze wzmocnieniem potencjału turystycznego najważniejszych zabytków znajdujących się na liście UNESCO, liście Pomników Historii (zarówno wpisy indywidualne, jak i obszarowe) oraz obiektów (zabytki nieruchome/budynki) posiadających tytuł Znak Dziedzictwa Europejskiego. Działanie obejmuje wsparcie obiektów, w których w wyniku realizacji projektu prowadzona będzie działalność kulturalna i które mają potencjał do rozwoju turystyki kulturowej. Poprzez realizację inwestycji związanych z renowacją, konserwacją, rewaloryzacją i restauracją obiektów zabytkowych (w tym zabytków ruchomych). Interwencja obejmuje także działania infrastrukturalne mające na celu ochronę i zachowanie otoczenia zabytkowych obiektów.

Regionalny Program Operacyjny Województwa Śląskiego na lata 2021–2027

Program „Fundusze Europejskie dla Śląskiego 2021–2027” służy realizacji wizji i celów rozwojowych regionu, zawartych w jednogłośnie uchwalonej Strategii Rozwoju Województwa Śląskiego „Śląskie 2030” – Zielone Śląskie i stanowi jeden z najistotniejszych instrumentów polityki regionalnej. W ramach wniosków z ewaluacji wsparcia obszaru kultury w latach 2014–2020 wskazano, iż rekomendowane jest rozszerzenie wsparcia dla ochrony dziedzictwa kulturowego w wymiarze finansowym, jak i tematycznym.

CP4 Kultura i dziedzictwo kulturowe

Wśród kluczowych wyzwań w obszarze kultury i turystyki identyfikuje się:

- ochrona i zapewnienie lepszego dostępu do zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego,
- zwiększenie efektywności oraz dostosowanie instytucji kultury do pełnienia zwiększonej roli w życiu społecznym i gospodarczym,
- wzmocnienie roli sektorów kultury i turystyki w budowie nowego wizerunku województwa śląskiego, jako regionu nowoczesnego i posiadającego duży potencjał rozwoju branż kreatywnych.

⁵² Szczegółowe informacje:

https://www.pois.gov.pl/media/106216/Program_FEnIKS_przyjety_przez_RM.pdf [dostęp 28.02.2022].

CP5 Europa bliższa obywatelom dzięki wspieraniu zrównoważonego i zintegrowanego rozwoju wszystkich rodzajów terytoriów oraz inicjatyw lokalnych⁵³

Priorytet VI: Śląskie dla mieszkańca

Cel szczegółowy: (v) Wzmacnianie roli kultury i zrównoważonej turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym i innowacjach społecznych

2.1.6.4. Cel szczegółowy: (v) Wzmacnianie roli kultury i zrównoważonej turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym i innowacjach społecznych

Priorytet VII: Śląskie bliżej mieszkańców

Cel szczegółowy: (i) Wspieranie zintegrowanego i sprzyjającego włączeniu społecznemu rozwoju społecznego, gospodarczego i środowiskowego, kultury, dziedzictwa naturalnego, zrównoważonej turystyki i bezpieczeństwa na obszarach miejskich

2.1.7. Priorytet VII: Śląskie bliżej obywateli

2.1.7.1. Cel szczegółowy: (i) Wspieranie zintegrowanego i sprzyjającego włączeniu społecznemu rozwoju społecznego, gospodarczego i środowiskowego, kultury, dziedzictwa naturalnego, zrównoważonej turystyki i bezpieczeństwa na obszarach miejskich

2.1.7.2. Cel szczegółowy: (ii) Wspieranie zintegrowanego i sprzyjającego włączeniu społecznemu rozwoju społecznego, gospodarczego i środowiskowego, na poziomie lokalnym, kultury, dziedzictwa naturalnego, zrównoważonej turystyki i bezpieczeństwa na obszarach innych niż miejskie

⁵³ Szczegółowe informacje: <https://rpo.slaskie.pl/> [dostęp [28.02.2022]]; https://rpo.slaskie.pl/czytaj/program_funduszy_europejskich_dla_slaskiego_2021_2027_przyjety_25112021 [dostęp [28.02.2022]].

6. Rekomendacje

- I. Nowe systemy ulg wynikające z Nowego Ładu zapowiadają zmianę w podejściu do finansowania rewitalizacji obiektów zabytkowych w tym tzw. „ulga na zabytki”⁵⁴.
- II. Dla skutecznej realizacji nowej tendencji w finansowaniu oraz ratowaniu i opiece nad zabytkami ważne jest dogłębne zrozumienie procesów partycypacji społecznej oraz włączenia społecznego, które nie może polegać wyłącznie na miejskich i regionalnych budżetach obywatelskich, dlatego wraz z przygotowaniem urzędników i NGO do nowego etapu finansowania 2021-27 należałoby zaznajomić wszystkich z dobrymi praktykami takich projektów jak np.: Europa Nostra (2007–2013), czy efektami projektu Industrial Heritage prowadzonego przez Instytut Myśli Polskiej im Wojciecha Korfantego od 2019 roku wraz z liderem (Chorwacja), Turcją i Rumunią w ramach Erasmusa plus.
- III. Bezwzględnie konieczne wydaje się stworzenie oficjalnej ramy współpracy, np. interdyscyplinarnego zespołu nakierowanego na włączenie społeczne przy WKZ (były już takie udane próby). Takie są też rekomendacje ICOMOS (2015).

⁵⁴ Zobacz: <https://ksiegowosc.infor.pl/podatki/pit/pit/ulgi-odliczenia/5300992,Ulga-na-zabytki-w-PIT-i-ryczalcie-od-2022-roku.html> [dostęp 28.02.2022]. Patrz też: 500 tys. – ulga na zabytki wynikająca z Polskiego Ładu, <https://podatki.gazetaprawna.pl/artykuly/8344362,ulga-zabytki-mf-polski-lad-odliczenie-od-podatku.html> [dostęp 28.02.2022].

ZAŁĄCZNIKI

ZAŁĄCZNIK 1

CHARAKTERYSTYKA ZABYTKÓW NIERUCHOMYCH WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

Pod względem historii ziem województwo śląskie obejmuje obszar:

1. Część historycznych ziem górnośląskich:

- a) ziemię cieszyńską – terytorium stanowiące część dawnego księstwa cieszyńskiego (dzisiejsze gminy powiatu cieszyńskiego: Brenna, Chybie, Cieszyn, Dębowiec, Goleszów, Hażlach, Istebna, Skoczów, Strumień, Ustroń, Wisła, Zebrzydowice),
- b) ziemię raciborską – terytorium stanowiące dawne księstwo raciborskie wydzielone w XII w. dla księcia Mieszka Płatonogiego (obejmowało miasta Mikołów, Pszczynę, Racibórz, Rybnik, Żory). W tym też wieku poszerzone zostało o kasztelanie bytomską, siewierską i oświęcimską z terenu Małopolski (darowizna Kazimierza Sprawiedliwego). Dzisiejsze gminy powiatów: mikołowskiego (Łaziska Górne, Mikołów, Ornontowice, Orzesze, Wiry), pszczyńskiego (Goczałkowice-Zdrój, Kobiór, Miedźna, Pawłowice, Pszczyna, Suszec), raciborskiego (Kornowac, Krzanowice, Krzyżanowice, Kuźnia Raciborska, Nędza, Pietrowice Wielkie, Racibórz, Rudnik), rybnickiego (Czerwionka-Leszczyny, Gaszowice, Jejkowice, Świerklany), tyskiego (Bieruń, Bojszowy, Imielin, Lędziny, Chełm Śląski), wodzisławskiego (Godów, Gorzyce, Lubomia, Markłowice, Mszana, Pszów, Radlin, Rydułtowy, Wodzisław Śląski),
- c) południowo-wschodnia część ziemi opolskiej – terytorium należące do dawnego księstwa opolskiego (dzisiejsze gminy powiatu gliwickiego: Gierałtowiec, Knurów, Pilchowice, Pyskowice, Rudziniec, Sośnicowice, Toszek, Wielowieś).

2. Część historycznych ziem wielkopolskich:

- a) ziemia wieluńska,
- b) ziemia sieradzka, fragment dawnego powiatu radomszczańskiego z Konieczpolem.

3. Część historycznych ziem małopolskich:

- a) powiat lelowski – dzisiejsze gminy powiatów: będzińskiego (Siewierz), częstochowskiego (Blachownia, Janów, Kamienica Polska, Koniecpol, Konopiska, Lelów, Mstów, Mykanów, Olsztyn, Przyrów, Rędziny), kłobuckiego (Kłobuck, Krzepice, Miedźno, Opatów, Panki, Przystajń, Wręczyca Wielka), lublinieckiego (Herby), myszkowskiego (Koziegłowy, Niegowa, Poraj, Żarki), zawierciańskiego (Irządze, Kroczyce, Łazy, Ogrodzieniec, Pilica, Poręba, Szczekociny, Włodowice) oraz Częstochowa jako miasto na prawach powiatu),
- b) powiat krakowski (miasto Sławków),
- c) powiat Książ Wielki (dzisiejsza gmina Żarnowiec powiatu zawierciańskiego),
- d) powiat śląski, który obejmował m.in. terytoria księstwa oświęcimskiego – dzisiejsze gminy powiatów: bielskiego (Buczkowice, Kozy, Porąbka, Szczyrk, Wilamowice, Wilkowice), żywieckiego (Czernichów, Gilowice, Jeleśnia, Koszarawa, Lipowa, Łękawica, Łodygowice, Milówka, Radziechowy-Wieprz, Rajcza, Ślemień, Świnna, Ujszoły, Węgierska Górka) oraz miasta powiatowe Bielsko-Biała i Żywiec.

Istotne zmiany między dwoma historycznymi regionami Śląskiem i Małopolską miały miejsce w XII w., kiedy to książę krakowski Kazimierz Sprawiedliwy odstąpił księciu opolsko-raciborskiemu Mieszkowi I Płatonogiemu małopolską kasztelanię bytomską, siewierską

i oświęcimską. Granicę z księstwem krakowskim wyznaczały symbolicznie rzeki Biała, Wisła, Przemsza i Liswarta. Kolejne zmiany wschodniej granicy Śląska miały miejsce w XV w., kiedy to biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki kupił od księcia cieszyńskiego Wacława I księstwo siewierskie. W 1457 r. odpadło od Śląska księstwo oświęcimskie nabyte przez króla Polski Kazimierza Jagiellończyka. W 1494 r. król Jan Olbracht zakupił księstwo zatorskie. Oba księstwa zostały formalnie włączone do Polski w 1564 r. Granica przebiegała Pasmem Jabłonkowskim, następnie górnym biegiem Wisły, Przemszą i Brynicą do miasta Woźniki.

Kolejne zmiany administracyjne w rejonie śląskim nastąpiły po wojnach śląskich, które prowadziły Austria i Prusy w latach 1740–1763. W rezultacie ustaleń pokojowych we Wrocławiu (1742) i Hubertusburgu (1763) pokonana monarchia habsburska zachowała księstwo cieszyńskie i południowe obszary księstw opolskiego i karniowskiego oraz południową część księstwa biskupiego nysko-otmuchowskiego (Dolny Śląsk). Powstała wówczas autonomiczna prowincja ze stolicą w Opawie – Śląsk Austriacki. Prusy cesarza Fryderyka II otrzymały księstwa opolskie, raciborskie, północną część księstwa opawskiego i karniowskiego. Początkowo ziemie te przyłączono do Dolnego Śląska, tworząc pruską Prowincję Śląską ze stolicą we Wrocławiu.

Kolejne reformy administracyjne wpłynęły na utworzenie nowej jednostki terytorialnej dla górnośląskiej Prowincji Śląskiej – rejencji górnośląskiej (późniejsza rejencja opolska). W efekcie II rozbioru Polski w 1793 r. w obrębie Królestwa Pruskiego znalazł się również obszar nad górną Wartą z Częstochową. W wyniku kolejnego rozbioru Polski w 1795 r. Prusy powiększyły obszar o małopolskie powiaty (cyркуły) siewierski (Będzin, Czeladź, Koziegłowy, Modrzejów, Mrzygłód, Niwka, Olsztyn, Siewierz i Sławków) i pilicki (Janów, Kromolów, Lelów, Ogrodzieniec, Pilica, Szczekociny, Włodowice i Żarki). Z przyłączonego terenu powstał Nowy Śląsk. W listopadzie 1807 r. obszar ten włączony został do Księstwa Warszawskiego (późniejsze Królestwo Polskie).

W okresie istnienia Księstwa Warszawskiego północno-wschodnie obszary dzisiejszego województwa śląskiego znajdowały się na obszarze departamentów kaliskiego i krakowskiego (m.in. powiaty częstochowski, lelowski i pilicki). Po utworzeniu Królestwa Kongresowego w 1815 r. obszar ten wchodził w skład województw kaliskiego (obwód wieluński z powiatem częstochowskim) i krakowskiego (obwód olkuski z powiatami pilickim i lelowskim).

Po zakończeniu I wojny światowej o kształcie granic Śląska zdecydowała konferencja wersalska oraz wyniki plebiscytu. Dnia 15 lipca 1920 r. Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej Polskiej wydał decyzję o utworzeniu województwa śląskiego z terenów Śląska, które zostaną włączone do Polski (chodziło o części dawnego austriackiego Śląska Cieszyńskiego i pruskiego Górnego Śląska). Województwo śląskie stało się samodzielną jednostką administracyjną w 1922 r. W jego skład weszło 9 powiatów wiejskich (bielski, cieszyński, katowicki, lubliniecki, pszczyński, rudzki, rybnicki, świętochłowicki, tarnogórski) oraz 3 powiaty miejskie (Bielsko, Katowice i Królewska Huta). W 1938 r. obszar województwa śląskiego powiększył się o tzw. Zaolzie (zachodnia część Śląska Cieszyńskiego).

Tereny północno-wschodnie dzisiejszego województwa śląskiego znalazły się w obszarze trzech województw: łódzkiego (część powiatu radomszczańskiego), kieleckiego (powiaty częstochowski, sosnowiecki, zawierciański) i krakowskiego (powiaty bialski, oświęcimski, żywiecki).

W październiku 1939 r. niemieckie władze okupacyjne utworzyły Rejencję Katowicką, włączając do niej obszar polskiego województwa śląskiego, a w listopadzie tego roku powiaty będziński i żywiecki. Całość była częścią Prowincji Śląskiej. Rok później wydzielono z niej Prowincję Górnośląską ze stolicą w Katowicach, składającą się z rejencji katowickiej i opolskiej. Pierwsza obejmowała powiaty będziński, żywiecki oraz miejski sosnowiecki, bielski, część olkuskiego, chrzanowskiego, wadowickiego. Druga została powiększona

o powiaty zawierciański i zachodnią część częstochowskiego. Tym sposobem w rejonie górnośląskim znowu znalazły się tereny o proveniencji małopolskiej. Natomiast wschodnia część częstochowskiego znajdowała się na obszarze Generalnego Gubernatorstwa (dystrykt radomski).

Powojenne reformy administracyjne z lat 1950 i 1970 podzieliły historyczny obszar na województwa katowickie i opolskie, a w latach 1975–1999 na województwa katowickie, opolskie, bielskie i częstochowskie. Ostatnia reforma z 1999 r. powróciła do historycznej nazwy „województwo śląskie”, uwzględniając jednak w jego składzie terytoria nieśląskie. Natomiast zachodnia część historycznego Górnego Śląska weszła w skład województwa opolskiego.

1) Krajobrazy kulturowe

Na terenie województwa śląskiego wyodrębniono następujące grupy krajobrazów kulturowych o wartościach historycznych i zabytkowych kształtowanych w wyniku specyficznych form gospodarowania:

a) Krajobraz pocysterski

Obejmuje obszar położony we wschodniej części Kotliny Raciborskiej, kształtowany pod wpływem ponad 500-letniego gospodarowania zakonu cystersów, a następnie ksiąząt raciborskich. Centrum obszaru stanowi miejscowość Rudy (miejsce lokalizacji klasztoru), położona nad rzeką Rudą, w otoczeniu dużego kompleksu leśnego. W skład zespołu klasztorowego wchodzi: średniowieczne claustum i kościół konwentualny, barokowa rozbudowa założenia, kaplica Maryjna, elewacja zachodnia kościoła, pałac opacki. W XIX w. zespół klasztorny został adaptowany na rezydencję ksiąząt raciborskich, ogrody klasztorne przekształcono w park krajobrazowy.

Struktury przestrzenno-funkcjonalne ukształtowane w wyniku gospodarowania cystersów, a następnie ksiąząt raciborskich widoczne są do dzisiaj. Z Rud w układzie promienistym rozchodzą się drogi przecinające tereny leśne i położone po zewnętrznej stronie obszarów leśnych tereny rolne. Towarzyszą im: leśniczówki, np. w Buku, Zwonowicach, Jankowicach (Krasiejów), Kuźni Raciborskiej (Obora), Rudzie Kozielskiej, pocysterskie zespoły dworskie, np. w Łęczczoku, Stodołach, łańcuchowe stawy rybne, pozostałości gorzelni, kopalń rud żelaza, kuźnic i hut, m.in. w Stodołach, Stanicy, Trachach, a także aleje i zespoły zieleni komponowanej, np. park „Pod Dębem”, „Uroczysko Buk” oraz figury przydrożne i krzyże z Chrystusem malowanym na blasze.

b) Krajobraz jurajski

Obejmuje obszar położony na Wyżynie Częstochowskiej, zwanej też Jurą Krakowsko-Częstochowską, charakteryzujący się szczególnymi formami przyrodniczymi – urozmaiconą rzeźbą terenu, różnorodnością gleby, licznymi ostańcami skalnymi i jaskiniami. Ze względu na swoje walory obronne od pradziejów wykorzystywany był jako tereny osadnicze i obronne. Człowiek, gospodarując zgodnie z warunkami przyrodniczymi, stworzył tam mozaikę krajobrazów rolno-leśnych z rozrzuconymi niewielkimi miastami o charakterze małomiasteczkowym i wioskami zazwyczaj z czytelnym układem ruralistycznym.

W średniowieczu (wiek XIV) na wyniosłych ostańcach skalnych wzniesiono liczne zamki i strażnice warowne, uważane obecnie za najbardziej charakterystyczne obiekty krajobrazu Jury. Zamki te w ciągu XV i XVI w. były przebudowywane zgodnie z wymogami ówczesnej sztuki wojennej. W czasach nowożytnych, ze względu na zmiany sposobu walki, zamki były opuszczane i popadały w ruinę. W krajobrazie Jury zaznaczają się również inne obiekty zabytkowe, m.in.: klasztory, np. w Wancerzowie – obecnie w granicach Mstowa, Leśniowie – obecnie dzielnica Żarek, kościoły np. w Pilicy, Żarkach, Olsztynie, twierdza bastionowa w Pilicy,

założenie pałacowo-parkowe wraz z obszarem krajobrazu komponowanego w Złotym Potoku, założenia dworskie oraz licznie zachowane obiekty budownictwa drewnianego.

c) Krajobraz gospodarki pasterskiej

Na południu województwa, na terenach górskich, rozciąga się specyficzny krajobraz kulturowy, ukształtowany w wyniku gospodarki pasterskiej. Cechą charakterystyczną tego obszaru są hale (polany trawiaste) wraz z bacówkami rozsiane w partiach szczytowych wzniesień oraz wsie rozłożone w dolinach lub wzdłuż szczytów, zakładane najczęściej na prawie wołoskim. Na obszarze tym zachowało się dużo przykładów architektury drewnianej, zarówno świeckiej oraz sakralnej, np. w Istebnej, Jeleśni, Miłowce, Wiśle, Złatnej.

d) Krajobraz gospodarki stawowej

Obejmuje obszar Kotliny Raciborskiej, Kotliny Ostrawskiej, Doliny Górnej Wisły. Są to tereny podmokłe leżące na wododziale Odra – Wisła oraz w dolinach tych rzek i ich dopływów. Na tych terenach co najmniej od średniowiecza zakładano stawy przeznaczone do hodowli ryb. Obiekty te, w dużej części, zachowane są do czasów współczesnych i nadal wykorzystywane dla celów hodowlanych. Niektóre z nich objęte są ochroną na podstawie ustawy o ochronie przyrody, np. w Łęczczoku czy w Wielikacie.

d) Krajobraz górnictwa i hutnictwa kruszcowego oraz rudy darniowej żelaza

Górnictwo kruszcowe na terenie Garbu Tarnogórskiego rozwijało się przede wszystkim wokół Tarnowskich Gór. Przynajmniej od XIII w. prowadzono tam eksploatację kruszców (srebro i ołów). Zachowane są ślady dawnej działalności górniczej w postaci: pól górniczych z piargami, wapiami i hałdami, licznych sztolni, w tym najdłuższej „Sztolni Fryderyka”, zbierających wody z terenów wydobywania do rzeki Dramy.

Górnictwo rudy darniowej żelaza sięga swymi korzeniami czasów starożytnych, większe ożywienie tej działalności miało miejsce w średniowieczu. Z późniejszego okresu zachowały się niewielkie zmiany rzeźby terenu, takie jak: piargi, wapie i hałdy. Ślady po kuźnicach znajdują się w okolicach Bytomia, Tarnowskich Gór, w rejonie lublinieckim, a także w dolinach Liswarty, Małej Panwi, Stoły, Bierawki i Rudy. Hutnictwo żelaza rozwijało się również w rejonie pasma rudonośnego Wieluń – Zawiercie. W krajobrazie widoczne są zabudowa i pozostałości zakładów wydobywczych, a także charakterystyczne hałdy. O prowadzonej dawniej działalności górniczej i hutniczej świadczą zachowane nazwy wielu miejscowości, np. Cynków, Huciska. Rozwój przemysłu przyczynił się do powstania m.in. Poręby, Zawiercia, Myszkowa i Częstochowy.

e) Krajobraz rolniczy o cechach historycznych

Obszary krajobrazu rolniczego o cechach historycznych to tereny położone na północnym wschodzie i północy województwa, wcinające się w okolicach Lublińca pomiędzy tereny leśne dolin Liswarty i Małej Panwi, położone na zachód od Tarnowskich Gór i Gliwic; położone w rejonie Raciborza; tereny rolnicze obszarów górskich.

Krajobrazy tych terenów są wypadkową panujących tam warunków przyrodniczych oraz stosunków społeczno-gospodarczych. Na przestrzeni wieków podlegały one ewolucji związanej z rozwojem kultury rolnej (trójpolowy system uprawy), tworzeniem się wielkiej własności ziemskiej od XV do XVI w. i uwłaszczeniem chłopów w XIX w. Teraz podlega przemianom czasów współczesnych. Wnętrza krajobrazu terenów rolniczych tworzą wyznaczone granicami lasów polany rozłogów pól i pastwisk, przecięte układem alei i dróg, strugami wodnymi, stawami, wilgotnymi łąkami. Węzłami kulturowymi tych obszarów są wsie i osady zaznaczone w krajobrazie przez skupiska dachów zabudowy wtopionej w korony drzew, nad którymi górują wieże kościołków.

f) Krajobraz leśny o cechach historycznych

Obszary kulturowego krajobrazu leśnego obejmują wszystkie lasy województwa śląskiego, w tym duże kompleksy leśne, takie jak: lasy Beskidu Śląskiego, Żywieckiego i Małego, lasy pszczyńskie i raciborskie, a także lasy w dolinie Małej Panwi i dolinie Liswarty. Intensywne antropogeniczne przemiany kompleksów leśnych rozpoczęły się w XIX w. i związane były z dużym zapotrzebowaniem na drewno w związku z rozwojem hutnictwa i górnictwa oraz przemysłu drzewnego. Stosowane, na dużych obszarach, zręby zupełne oraz wprowadzenie obcych gatunków dla uzyskania żądanych cech drewna spowodowały zmiany gatunkowe lasów. Pierwotne biocenozy leśne zachowały się jedynie w nielicznych trudno dostępnych rejonach.

g) Krajobraz XIX-wiecznego okręgu przemysłowego

Jest to obszar położony na Wyżynie Katowickiej, obejmujący jeden z największych XIX-wiecznych okręgów przemysłowych Europy. Należą do niego m.in. miasta: Będzin, Bytom, Chorzów, Gliwice, Katowice, Ruda Śląska, Siemianowice Śląskie, Sosnowiec, Świętochłowice i Zabrze. Charakterystycznymi elementami krajobrazu tego obszaru są:

- pochodząca w większości z przełomu XIX i XX w. zabudowa śródmiejska większych miast z ukształtowanymi wnętrzami urbanistycznymi, wybitnymi dziełami architektury i budownictwa, terenami zieleni miejskiej, np. w Bytomiu, Chorzowie, Gliwicach, Katowicach, Zabrzu;
- wiejskie układy funkcjonalno-przestrzenne pełniące funkcje miejskie, np. w Rudzie Śląskiej, Siemianowicach Śląskich, Świętochłowicach, dzielnice większych miast;
- liczne budownictwo patronackie – osiedla i kolonie robotnicze. Były one często kształtowane w nawiązaniu do idei „miasta ogrodu” (Ebenezer Howard) lub jako kwartały zabudowy włączone w układ miejski;
- XIX-wieczne zespoły obiektów przemysłu ciężkiego, w tym zakłady obecnie niepracujące;
- tereny poprzemysłowe;
- obszary przekształcone w wyniku działań przemysłu, np. hałdy, wyrobiska, składowiska;
- liczne linie przemysłowych linii kolejowych.

h) Krajobrazy miejskie

Stanowią obszary węzłowe krajobrazu otwartego. Obejmują tereny miast będące obszarem dużej koncentracji nawarstwień kulturowych. Teren ośrodka historycznego miasta oraz pierścień zabudowy śródmiejskiej z okresu historyzmu są obszarami nagromadzenia obiektów zabytkowych w dużej części chronionych przez wpis do rejestru zabytków. Stan zachowania historycznych przestrzeni miejskich jest różny i zależy od okresu oraz stopnia intensywności przemian dziejowych związanych z rozwojem funkcji miejskich.

2) Historyczne trakty

1. „Dolina Odry” – najdawniejszy szlak handlowy przecinający dzisiejsze województwo śląskie, łączący południe i północ Europy Środkowej. Najważniejszym miastem tego szlaku, położonym w granicach dzisiejszego województwa śląskiego, jest Racibórz, wzmiankowany już przez Galla Anonima w 1108 r. jako wczesnośredniowieczny gród położony przy przeprawie przez Odrę. Trakty drogowe prowadzone były po obu stronach doliny rzeki w kierunku północ-południe. Odgałęzieniem tego szlaku był trakt z Raciborza w kierunku wschodnim do Krakowa przez Rybnik, Żory, Pszczybę.

2. „Strata Magna” – jeden z najważniejszych szlaków drogowych średniowiecza łączący Gniezno i Poznań z Krakowem. Prowadził przez miasta: Żarnowiec – gród wzmiankowany w 1100 r., Lelów – wzmiankowany w 1193 r., Mstów – wzmiankowany w 1193 r., Kłobuck i Krzepice. Droga ta w XV w. straciła swe znaczenie na rzecz nowego połączenia Wielkopolski z Krakowem przez Ogrodzieniec, Włodowice, Żarki, Częstochowę i dalej Kłobuck i Krzepice. Od tego szlaku w Żarkach odchodziła droga do Wrocławia przez Koziegłowy, Woźniki, Koszęcin, Lubliniec.
3. Trakty łączące zachodnią Europę ze Wschodem przez Wrocław i Kraków. Pierwszy – „górnny” biegł przez Toszek, Pyskowice, Bytom, Czeladź, Będzin i Sławków. Drugi – „dolny” przechodził przez Toszek, Pyskowice, Gliwice, Mikołów i Bieruń.
4. Szlaki łączące Kraków z Wiedniem:
 - „Trakt cesarski” – pierwsza bita szosa, zbudowana w latach 1776–1790, biegnąca przez Cieszyn, Skoczów, Bielsko. W Skoczowie trakt ten pokrywa się z wcześniejszym „traktem solnym”;
 - „Gościniec kocierski” – bita szosa, zbudowana w latach 1784–1788, wytyczająca najkrótsze połączenie pomiędzy Krakowem i Wiedniem przez Przełęcz Kocierską, Żywiec, Milówkę, Rajczę, Sól.
5. Droga doliną Olzy z Milówki do Jabłonkowa.
6. Dawna droga z Żywca do Krakowa doliną Łękawki.
7. Połączenie Żywca z Bielskiem przez Kotlinę Żywiecką.
8. Szlak miedziany, inaczej droga Turzonów, z Żywca na Węgry doliną Koszarawy.

3) ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE

Stanowiska archeologiczne w województwie śląskim pochodzą z różnych okresów: od czasów najdawniejszych (paleolit środkowy) do współczesnych. Dotychczas zarejestrowano około 9 tys. obiektów. Funkcji większości (ponad 3 tys. stanowisk) nie da się sprecyzować. Wśród tych, o których wiemy nieco więcej, sporo jest osad otwartych (prawie 5 tys.), znacznie mniej cmentarzysk płaskich (250 szt.). Niewielką grupę stanowią m.in. widoczne na powierzchni ziemi grodziska, kurhany i jaskinie zamieszkałe przez człowieka.

Rezultatem prowadzonych od końca XIX w. prac archeologicznych, zarówno w trybie ratowniczym, jak i stacjonarnym, jest zbadanie setek stanowisk. Znaczne uprzemysławianie regionu od 150 lat spowodowało duże straty w dziedzictwie archeologicznym.

W 2. połowie XX w. badania prowadzone w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski wypełniły luki w wiedzy o osadnictwie niektórych rejonów, niemniej nie zmieniły zasadniczo dotychczasowych poglądów dotyczących koncentracji zasiedlenia w południowej części województwa (powiat raciborski) i nad Liswartą (powiat kłobucki).

Rejestr zabytków archeologicznych zawiera 240 wpisów, w tym obozowiska, osady, cmentarzyska, grodziska, a także ruiny zamków i twierdz.

4) DZIEŁA BUDOWNICTWA OBRONNEGO

Do dzieł budownictwa obronnego należą pradziejowe, średniowieczne i nowożytne grody, zamki, wieże, mury miejskie, twierdze bastionowe, dwory, folwarki i klasztory otoczone murami, a także fortyfikacje XX-wieczne.

Z około 50 grodzisk, które do dziś zostały rozpoznane w terenie, do najbardziej znanych należy obiekt w Łubowicach użytkowany przez plemiona kultury łużyckiej. We wczesnej fazie średniowiecza (wieki VIII–IX) funkcjonował świetnie do dziś zachowany gród w Lubomi. Nie mniej znana jest warownia z XI–XIII w. założona na Ostrogu w Raciborzu. W późnym średniowieczu liczba gródków znacznie wzrosła. Porozrzucane są po całym obszarze województwa śląskiego.

Przekazy historyczne informują o dużej liczbie zamków i strażnic zbudowanych w granicach obecnego województwa śląskiego. Obiekty te były wznoszone od XIII do XVI w. Cztery zamki (Bytom – nieokreślona lokalizacja, Racibórz, Rybnik, Sławków) pochodzą z XIII wieku. Większość powstała w XIV w. (np. Będzin, Bielsko, Bobolice, Cieszyn, Chałupki, Częstochowa, Mirów, Grodziec, Kobiernice, Koziągłowy, Krzepice, Lelów, Łutowiec, Mirów, Olsztyn, Ostrężnik, Podzamcze, Siewierz, Skoczów, Smoleń, Suliszowice, Świerklaniec, Toszek, Udórz, Zawiercie-Morsko, Żarki-Przewodiszowice, Żarnowiec). Największe ich zgrupowanie znajduje się na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej.

Na wiek XV datowane są warownie m.in. z Dankowa, Dzięgielowa, Gliwic, Kończyc Małych, Mirowa, Pszczyny, Sosnowca-Sielca, Żywca i Grojca k. Żywca. W XVI w. zbudowano obiekty m.in. w Chudowie, Kamieńcu, Lublińcu, Tarnowskich Górach-Tarnowicach Starych i Tworkowie.

Część zamków jest w ruinie, a większość pozostałych przebudowano. Kilku nie zlokalizowano. Funkcję kilkunastu budowli określanych w literaturze i opracowaniach archiwalnych jako zamki w rzeczywistości trudno ustalić. Wynika to z braku badań i ubogich danych źródłowych. W niektórych przypadkach możemy mówić o wieżach mieszkalnych. Takich obiektów było wiele, jednak położenie większości z nich do dziś nie jest znane.

Początki otaczania miast murami obronnymi sięgają późnego średniowiecza. Dane źródłowe wskazują, że istniały m.in. w następujących miastach : Będzin, Bielsko, Bytom, Cieszyn, Czeladź, Częstochowa, Gliwice, Kłobuck, Lelów, Lubliniec, Pszczyna, Pyskowice, Racibórz, Skoczów, Sławków, Toszek, Wodzisław Śląski, Żory. W opasujących miasta murach znajdowały się baszty i bramy. Na zewnątrz system obronny wzmacniały czasami obwałowania ziemne i fosy. Większość obwarowań rozebrano w wiekach XVII–XIX. Do czasów dzisiejszych mury miejskie przetrwały częściowo m.in. w Żorach czy Gliwicach.

W województwie śląskim zlokalizowano 5 twierdz bastionowych (Częstochowa, Danków, Krzepice, Łodygowice i Pilica) pochodzących z XVII w., z których dwie (Danków, Krzepice) powstały w miejscu zniszczonych zamków wcześniejszych. Znane są także dwory obronne, m.in. w Czańcu, Jastrzębiu-Bziu Zameckim, Markłowicach. Stan badań nad tego typu obiektami jest absolutnie niewystarczający, a wiedza o nich nikła. Szczególnym obiektem jest klasztor w Wancerzowie (obecnie w granicach Mstowa) obwarowany w XVII w.

Na terenie województwa śląskiego znajdują się jeden z największych i ciągle jeszcze najlepiej zachowany w Polsce kompleks fortyfikacji z okresu międzywojennego oraz znacząca część fortyfikacji niemieckich z okresu II wojny światowej. Fortyfikacje te rozmieszczone są nierównomiernie na obszarze od Częstochowy przez obszar aglomeracji katowickiej po rejon Cieszyna i Beskidy. Część środkową pasa fortyfikacji stanowi Obszar Warowny „Śląsk”, ciągnący się 60 km, od Przeczyc do rzeki Gostynki. W 1939 r. składał się z 175 budowli, w tym 9 punktów oporu. W Węgierskiej Górcie znajduje się fort artyleryjski „Waligóra”. Stanowił samodzielną formację obronną południowo-zachodniego skrzydła Armii Kraków.

Niemieckie fortyfikacje zaczepno-obronne z lat 40. XX w. rozmieszczono na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej oraz pomiędzy Bytomiem i Tarnowskimi Górami.

5) HISTORYCZNE MIASTA

a) Zabytkowe zespoły urbanistyczne

W granicach województwa śląskiego znajduje się 46 miast historycznych. Większość z nich leży przy historycznych traktach. Duża część miast pozostających w granicach zaboru rosyjskiego po powstaniu styczniowym, ok. roku 1870, utraciła prawa miejskie i tylko niektóre z nich odzyskały je w XX w. W granicach województwa śląskiego znajdują się:

- 34 historyczne miasta posiadające obecnie prawa miejskie, których układ urbanistyczny wpisany jest do rejestru zabytków:
 - Będzin – prawa miejskie 1358,
 - Biała – prawa miejskie 1723,
 - Bielsko – prawa miejskie przed 1327,
 - Bieruń – prawa miejskie 1387 do 1742 i ponownie 1865 z nazwą Bieruń Stary,
 - Bytom – prawa miejskie 1254,
 - Cieszyn – prawa miejskie przed 1263, w 1920 podzielony między Polskę a Republikę Czeską,
 - Czeladź – prawa miejskie przed 1399, w okresie 1870–1919 pozbawiona praw miejskich,
 - Częstochowa – prawa miejskie przed 1377,
 - Gliwice – prawa miejskie przed 1276 (1254?),
 - Kłobuck – prawa miejskie 1339–1344 – okres lokacji, w okresie 1870–1919 pozbawiony praw miejskich,
 - Koziegłowy – prawa miejskie 1402, w okresie 1870–1950 pozbawiony praw miejskich,
 - Krzepice – prawa miejskie przed 1357, w okresie 1870–1919 pozbawione praw miejskich,
 - Lubliniec – prawa miejskie 1300,
 - Miasteczko Śląskie – prawa miejskie 1561, w okresie 1742–1866 oraz 1945–1963 pozbawione praw miejskich, od 1975 do 1994 w granicach Tarnowskich Gór,
 - Mikołów – prawa miejskie 1547,
 - Mysłowice – prawa miejskie przed 1360, w okresie 1744–1861 pozbawione praw miejskich,
 - Olsztyn – prawa miejskie 1488, w okresie 1870–2022 pozbawiony praw miejskich,
 - Pilica – prawa miejskie przed 1394, w okresie 1870–1994 pozbawiona praw miejskich,
 - Pszczyzna – prawa miejskie 1327,
 - Pyskowice – prawa miejskie 1327,
 - Racibórz – prawa miejskie przed 1235 (1211–1217?),
 - Rybnik – prawa miejskie przed 1308,
 - Siewierz – prawa miejskie przed 1304,
 - Skoczów – prawa miejskie przed 1327,

- Sławków – prawa miejskie 1286, w okresie 1870–1958 pozbawiony praw miejskich, w latach 1975–1984 w granicach Dąbrowy Górniczej,
- Sośnicowice – prawa miejskie 1506, w okresie 1742–1853 pozbawione praw miejskich,
- Strumień – prawa miejskie 1482,
- Tarnowskie Góry – prawa miejskie 1526 (wolne miasto górnicze),
- Toszek – prawa miejskie przed 1309,
- Wodzisław Śląski – prawa miejskie przed 1257,
- Woźniki – prawa miejskie przed 1310 (1270?),
- Żarki – prawa miejskie przed 1382, lokowane ponownie w 1720 na nowym miejscu, w okresie 1870–1949 pozbawione praw miejskich,
- Żory – prawa miejskie 1272,
- Żywiec – prawa miejskie przed 1327 (po 1272).
- 6 historycznych miast, które utraciły prawa miejskie, ale ich układ urbanistyczny wpisany jest do rejestru zabytków:
 - Janów – prawa miejskie 1696–1870,
 - Mrzygłód – prawa miejskie, włączony w granice Myszkowa,
 - Mstów – prawa miejskie 1278–1870,
 - Przyrów – prawa miejskie 1369–1870,
 - Włodowice – prawa miejskie utraciły 1870,
 - Żarnowiec – prawa miejskie przed 1340, utrata praw miejskich 1869.
- 4 historyczne miasta posiadające obecnie prawa miejskie, których układ urbanistyczny nie jest wpisany do rejestru zabytków:
 - Koniecpol – prawa miejskie 1443, w okresie 1870–1927 pozbawiony praw miejskich,
 - Krzanowice – prawa miejskie 1265, pozbawione praw miejskich 1878–2001,
 - Ogrodzieniec – prawa miejskie 1386, w okresie 1870–1973 pozbawiony praw miejskich,
 - Szczekociny – prawa miejskie 1398, w okresie 1870–1923 pozbawione praw miejskich.
- 2 historyczne miasta, które utraciły prawa miejskie i ich układ urbanistyczny nie jest wpisany do rejestru zabytków:
 - Kromołów – prawa miejskie przed 1389 do 1870, od 1977 włączony w granice Zawiercia,
 - Lelów – prawa miejskie 1340–1870, w 1354 miasto przeniesione na obecne miejsce.

Układy zabudowy małomiasteczkowej zachowane są w historycznych miastach, m.in. Blachownia, Kromołów, Mstów, Przyrów, Siewierz, Szczekociny, Żarki, Żarnowiec.

b) Rozwój przestrzenny miast

Zachowane średniowieczne układy miast powstały zazwyczaj w wyniku lokacji na prawie niemieckim. Charakterystyczne dla miast śląskich jest zachowanie układu owalnicowego dróg (np. Bytom, Gliwice, Pyskowice, Wodzisław Śląski, Żory), wywodzącego się z wczesno-

dziejowych osad obronnych i grodów. Rozwój przestrzenny większości miast średniowiecznych następował powoli. Ze względu na zmiany geopolityczne lub przyrodnicze niektóre z nich upadały (np. Lelów, Włodowice). Do XIX w. sporadycznie prowadzono planową rozbudowę miast, np. w Szczekocinach realizowano układ miejski powiązany z osią barokowego założenia pałacowego. Podobne rozwiązania przygotowane były dla Pilicy.

Począwszy od połowy XVIII w. rozwój przemysłu pociągnął za sobą szybki rozwój osadnictwa. Miasta średniowieczne znajdujące się w zasięgu terenów związanych z przemysłem rozwijały się poza obszarem średniowiecznej zabudowy – z czasem tworząc mieszczańskie dzielnice śródmiejskie, realizowane wg planów regulacji miast (np. Bytom, Gliwice, Bielsko, Biała, Cieszyn). Na terenie aglomeracji górnośląskiej w rejonie największej koncentracji przemysłu wokół powstających zakładów przemysłowych powstawały nowe osiedla i kolonie robotnicze. Zabudowa o charakterze miejskim wchłaniała istniejące układy ruralistyczne. Funkcję centrum nowo powstających miast przejmowała wytyczana siatka ulic i placów (Chorzów, Katowice, Siemianowice Śląskie, Świętochłowice, Zabrze). W latach dwudziestych XX w. w części niemieckiej Górnego Śląska planowano połączenie miast: Bytomia, Zabrze i Gliwic w jeden zintegrowany organizm – trójmiasto – zakomponowany według nowoczesnych norm urbanistycznych. Projekty te zostały tylko częściowo zrealizowane, m.in. są to zachowana do dziś zabudowa placu Akademickiego w Bytomiu i założenie placu Kamilianów w Zabrzu. W okresie międzywojennym dalszej zorganizowanej rozbudowie podlegały również Katowice.

O rozwoju układu urbanistycznego Częstochowy obok rozwijającego się przemysłu zadecydował kult Jasnej Góry.

c) Zabudowa miejska przełomu wieków XIX i XX oraz okresu międzywojennego

Obecną zabudowę centrum miast aglomeracji wielkoprzemysłowej stanowią przede wszystkim kamienice mieszczańskie, wille i obiekty użyteczności publicznej z przełomu wieków XIX i XX. Najliczniej reprezentowane są kamienice w stylu historyzmu, zgodnie z kanonami ówczesnej mody nawiązujące do neorenesansu, neogotyku, neobaroku i tradycji architektonicznych środowiska berlińskiego. Pojawiają się także kamienice eklektyczne z wpływami secesji widocznej głównie w elementach dekoracyjnych (np. Bytom, Chorzów, Gliwice, Katowice, Racibórz). Osobną grupę zabudowy tych miast stanowią tzw. familoki – oszczędne budownictwo ceglane, z czasem wzbogacone elementami dekoracyjnymi zaczerpniętymi z historyzmu. Natomiast na terenie Bielska-Białej i Cieszyna dużym bogactwem form zaowocowała secesja, nawiązująca do wzorów wiedeńskich. Liczną grupę stanowią tu obiekty secesyjne w zespole z tradycyjnymi stylami historycznymi. Oprócz wystroju secesyjnych fasad zachowało się również wiele elementów dekoracyjnych wystroju wnętrza budynków, głównie klatek schodowych (okładziny ceramiczne, balustrady, kraty, witraże, mozaiki, sztukaterie).

W okresie międzywojennym dobrze rozwijającym się miastem były Katowice. Obok Warszawy i Gdyni, stały się one trzecim ośrodkiem nowoczesnej myśli i praktyki architektonicznej w Polsce. Z tego okresu zachowały się okazałe gmachy użyteczności publicznej oraz domy mieszkalne. W latach 1923–1929 powstały monumentalny gmach Urzędu Wojewódzkiego i Sejmu Śląskiego oraz zespół domów dla urzędników przy ul. Reymonta. Natomiast kolejne realizacje powstałe w latach 1928–1939 należą już do architektury nowoczesnej (modernizm, funkcjonalizm). Wymienić tu należy Dom Oświaty – Bibliotekę Śląską, Śląskie Techniczne Zakłady Naukowe, Syndykat Polskich Hut Żelaza, Polskie Radio itd. W Katowicach powstał jeden z pierwszych w kraju „drapacz chmur” na rogu ulic Żwirki i Wigury oraz Skłodowskiej-Curie. Podobny „drapacz chmur” powstał w latach dwudziestych w Chorzowie przy ul. Wolności/Zjednoczenia. Wiele obiektów z okresu międzywojennego zachowało się także na terenie Bytomia, Gliwic i Zabrze. Należą do nich m.in. dom jedwabiu Weichmanna w Gliwicach przy ul. Zwycięstwa – dzieło Ericha Mendelssohna, gmach Muzeum Górnośląskiego, kompleks łaźni miejskiej w Bytomiu czy osiedle mieszkaniowe przy pl. Słowiańskim w Zabrzu.

Zachowane zaś w Bielsku-Białej kamienice i gmachy użyteczności publicznej, odchodzące już od wzorów wiedeńskich, skłaniają się w kierunku form wywodzących się z Krakowa.

d) Wille miejskie

Wiek XIX stworzył – szczególnie na Górnym Śląsku – nowy typ domu mieszkalnego przeznaczonego dla elity przemysłowo-handlowej. Były to wille otoczone ogrodem usytuowane najczęściej przy zakładach przemysłowych właścicieli. Powstawały one głównie w 2. połowie XIX w., ale również w XX w. aż do lat 30., kiedy prezentowały już style współczesne, jak np. modernizm i funkcjonalizm. W okresie międzywojennym projektowane były przede wszystkim przez architektów polskich.

W Katowicach zachowane tego typu obiekty to m.in. willa architekta Juliusza Haasego przy ul. Warszawskiej, willa braci Goldstein przy pl. Wolności, willa przy ul. Wojewódzkiej projektu F. Schustera, willa przy ul. Warszawskiej projektu Ignacego Grünfelda. Z późniejszych lat 20. willa architekta Tadeusza Michejdy przy ul. J. Poniatowskiego, wille w stylu modernizmu i funkcjonalizmu przy ul. Bratków i Kilińskiego.

W Bytomiu zachowały się m.in. ciekawy zespół willowy przy ul. Olejniczaka oraz willa przy ul. Wrocławskiej; w Gliwicach np. dawna willa przemysłowca Oskara Caro (obecnie siedziba muzeum przy ul. Dolnych Wałów); w Chorzowie wśród wielu przykładów założeń willowych wyróżnić trzeba obiekt przy ul. Powstańców (zwany willą Mościckiego), wille dyrektorów ówczesnej Huty „Bismarck” przy ul. Batorego oraz willę przy ul. Jana III Sobieskiego, zwaną willą parkową.

Wraz z rozwojem przestrzennym Bielska-Białej na przełomie wieków XIX i XX powstawało wiele obiektów willowych w samym mieście, jak również na jego obrzeżach, m.in. neorenesansowa willa przy ul. Mickiewicza, neobarokowa willa Karola Wenzla przy ul. Krasickiego czy willa przy ul. Słonecznej. Natomiast willa na rogu ulic Laskowej i Olszówki w Cygańskim Lesie jest typowym przykładem architektury typu *cottage*.

Część zachowanych założeń willowych wpisana została do rejestru zabytków.

e) Zespoły fabryczno-rezydencjonalne

Zespoły fabryczno-rezydencjonalne występują m.in. w Sosnowcu, Bielsku-Białej i w Częstochowie. Charakteryzują się one powiązaniem funkcjonalno-przestrzennym fabryki, osiedla robotniczego i pałacu właściciela. Najlepszym przykładem takiego rozwiązania jest zespół stworzony przez Henryka Dietla w Sosnowcu, którego budowę rozpoczęto w roku 1879. Złożony jest on z fabryki, rezydencji, parku, kaplicy luterańskiej, szkoły i domów dla robotników. Innym przykładem może być zespół rezydencjonalny rodziny Schönów w Sosnowcu-Środoni, składający się z pałacu, parku i zabudowań fabryki przędzalni wełny czesankowej.

Charakterystycznym przykładem zespołu fabryczno-rezydencjonalnego w Bielsku-Białej jest zespół wybudowany w 1860 r. przez Adolfa Mänhardta, składający się z gmachu fabryki i usytuowanych przed nim dwóch bliźniaczych budynków willowych.

f) Budownictwo patronackie

Na terenie województwa śląskiego – szczególnie w obszarze konurbacji górnośląskiej – znajdowało się ok. 200 osiedli patronackich, takich jak kolonie i osiedla robotnicze. O koloniach można mówić wtedy, gdy mamy do czynienia z małym zespołem budynków mieszkalnych. Większe zespoły, do których należą również budynki użyteczności publicznej, to osiedla. Historia tego rodzaju budownictwa sięga końca XVIII w. i wiąże się z kierowaną przez państwo pruskie wieloletnią akcją zasiedlania przez osadników z Prus ziem m.in. Prowincji Śląskiej – tzw. osadnictwo fryderycjańskie. Kolonie te były niewielkie i zakładano je w pobliżu istniejących osad. Najstarsza kolonia robotnicza znajduje się w Chorzowie przy ul. Kalidego, a została założona w 1798 r. dla robotników Królewskiej Huty.

Obecnie tylko ponad dwadzieścia osiedli patronackich objętych jest ochroną konserwatorską. Inne zespoły nie są chronione, chociaż mają duże walory urbanistyczne i architektoniczne. Projektantami osiedli i kolonii byli znani architekci, m.in. Bruno Taut, Karl Henrici, Hans von Poellnitz, Georg i Emil Zillmannowie, Hans Poelzig i William Müller. Największe i najciekawsze realizacje w zakresie budownictwa patronackiego powstały m.in. w dzisiejszych miastach: Bytomiu, Chorzowie, Czerwionce-Leszczynach, Gliwicach, Katowicach (np. Giszowiec, Murcki, Nikiszowiec), Knurowie, Mysłowicach, Radlinie i Rudzie Śląskiej, Rybniku, Siemianowicach Śląskich, Świętochłowicach i Zabrze.

Na terenie Bielska w wyniku procesu uprzemysłowienia pod koniec XIX w. powstało kilka osiedli robotniczych. Kolonie najstarszych domów robotniczych skupiają się przy ul. Michałowicza i przyległych: Robotniczej i Kamińskiego. Rozbudowywane były później w latach 1903–1905.

6) Zabytki techniki

Województwo śląskie jest największym skupiskiem zabytkowych obiektów przemysłowych w Polsce. Zabytki techniki województwa stanowią integralną część jego dziedzictwa kulturowego.

Od czasów starożytnych na terenach obecnego województwa śląskiego rozwijało się górnictwo kruszcowe, m.in. srebra i ołowiu (Bytom, Katowice-Bogucice, Tarnowskie Góry, Toszek) oraz górnictwo rudy darniowej żelaza (rejon dolin rzecznych Liswarty, Małej Panwi, Stoły, Bierawki, Rudy oraz pasmo rudonośne Wieluń – Zawiercie). Do XIV w. przetrwało kuźnictwo leśne z ziemnymi ogniskami dymarskimi, rozwijającymi się następnie w kuźnice warsztatowe z murowanymi piecami dymarskimi, a potem w kuźnice nadrzeczne wykorzystujące energię wodną.

Również cystersi, przybyli na Śląsk w XIII w., oprócz prowadzenia gospodarki rolnej, leśnej i hodowlanej, zajmowali się górnictwem i hutnictwem. Bogate w rudę darniową dobra klasztorne dostarczały surowca do kuźnic cysterskich w Trachach (gm. Sośnicowice) i Stanicy (gm. Pilchowice). Za sprawą cystersów rozwinęło się także hutnictwo szkła.

W połowie XVIII w. rozwój przemysłu w Europie przyniósł znaczne zmiany społeczno-ekonomiczne na Górnym Śląsku. Bogate w surowce tereny pokryły kopalnie i huty. Wraz z rozwojem przemysłu ciężkiego w XIX w. powstawały nowe miasta, w których rozwijały się również inne gałęzie przemysłu. W austriackiej części Śląska symbolem industrializacji było Bielsko, w którym powstawały przeważnie fabryki włókiennicze. W okolicach Częstochowy, leżącej w północnej części dzisiejszego województwa śląskiego, eksploatowano pokłady rudy żelaza oraz funkcjonowały: huta żelaza i fabryki włókiennicze. Rozwój przemysłu umożliwił rozbudowę infrastruktury, aby sprostać potrzebom rozwijającego się transportu surowców i gotowych wyrobów. Powstawały nowe trasy i dworce kolejowe. Przez cały XIX wiek hutnictwo żelaza na Górnym Śląsku pod względem rozwoju technologicznego dotrzymywało tempa czołowym producentom europejskim. Równocześnie w regionie rozwijało się hutnictwo cynku, w którym opracowano wiele rozwiązań technicznych stosowanych później w innych okręgach przemysłowych Europy. W tym samym okresie górnictwo, integralnie związane z hutnictwem, ulegało znaczącym przeobrażeniom, m.in. na skutek rozwoju techniki wydobywania węgla. Koncentracja XIX-wiecznego przemysłu w połączeniu z zacofaniem technologicznym, które nastąpiło po 1945 r. spowodowały, że jeszcze pod koniec XX w. funkcjonowało wiele historycznych zakładów posiadających zabytkowe maszyny, urządzenia i całe ciągi technologiczne. Wraz z zachodzącymi obecnie procesami restrukturyzacji przemysłu, które rozpoczęły się w latach 90. XX wieku, a co za tym idzie ze zmianami własnościowymi i likwidacją dotychczas funkcjonujących zakładów, nastąpił proces ich dewastacji. Wiąże się to ze złomowaniem historycznych maszyn oraz wyburzaniem

budynków. Przykładem zachowania dziedzictwa przemysłowego poprzez jego adaptację do nowych funkcji, np. Browar Mokrskich w Katowicach-Szopienicach, Szyb „Wilson” w Katowicach-Janowie, szyb „Maciej” w Zabrze. Zabytki techniki mogą także stać się atrakcjami turystycznymi, pod warunkiem przeprowadzenia ich rewaloryzacji i przystosowania do celów edukacyjnych, rekreacyjnych i kulturotwórczych.

Spółeczeństwo ma coraz większą świadomość wartości dziedzictwa przemysłowego, powstają liczne organizacje działające na rzecz zachowania dziedzictwa przemysłowego, np. Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Tarnogórskiej, Stowarzyszenie „Pro Futuro” na Rzecz Restauracji i Propagowania Sztolni „Królowa Luiza” w Zabrze, Stowarzyszenie Zabytkowej Kopalni „Ignacy” w Rybniku-Niewiadomiu, Stowarzyszenie Inżynierów i Techników Przemysłu Hutniczego – Komisja Historii i Ochrony Zabytków Hutnictwa, Polski Komitet Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego TICCIH. Ponadto tworzone są i działają placówki muzealne i paramuzealne poświęcone dziedzictwu technicznemu, a w wielu muzeach miejskich i regionalnych istnieją działy prezentujące przykłady kultury technicznej. Wśród najważniejszych można wyliczyć m.in. Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrze z oddziałem Sztolnia „Królowa Luiza”, kopalnią „Guido” i Główną Kluczową Sztolnią Dziedziczną, Muzeum Hutnictwa w Chorzowie, Muzeum Hutnictwa Cynku – Walcownia w Katowicach Szopienicach, Muzeum w Rybniku, Muzeum Hutnictwa i Kuźnictwa im. Jana Jarockiego w Ustroniu, Muzeum Piwowarstwa w Tychach, Muzeum w Gliwicach – Oddział Odlewnictwa Artystycznego, Muzeum Techniki i Włókiennictwa, Dom Tkacza – oddziały Muzeum w Bielsku-Białej, Muzeum Prasy Śląskiej w Pszczynie.

Pośród zabytków techniki województwa śląskiego najwięcej reprezentuje branżę górniczą. Górnictwo stanowiło bazę paliwową dla pozostałych gałęzi przemysłu. Od końca XVIII do lat 70. XX wieku. nastąpił intensywny rozwój tej branży. Szczególnie cenne z racji wieku oraz z punktu widzenia architektury i techniki są obiekty powstałe w środkowym okresie rozwoju górnictwa, tj. w 2. połowie XIX wieku. oraz w początkach XX wieku, m.in. Kopalnia Rud Srebronośnych i Sztolnia Czarnego Pstrąga w Tarnowskich Górach; kopalnia „Królowa Luiza”, kopalnia „Guido”, Główna Kluczowa Sztolnia Dziedziczna w Zabrze, kopalnia „Pstrowski” w Zabrze-Mikulczycach; kopalnia „Ignacy”, dawniej „Hoym” w Rybniku; kopalnia „Marcel” w Radlinie; kopalnia „Saturn” w Czeladzi; szyby „Pułaski” i „Poniatowski” kopalni „Wieczorek” w Katowicach; szyb „Bartosz” kopalni „Katowice”, kopalnia „Murcki” w Katowicach; szyb „Elżbieta” i „Prezydent” kopalni „Prezydent” w Chorzowie; szyb „Andrzej” w Rudzie Śląskiej-Wirku; szyb „Franciszek” w Rudzie Śląskiej.

Drugą, silnie rozwiniętą, branżą jest hutnictwo. Do jego rozwoju przyczyniła się budowa wielkiego pieca w Królewskiej Odlewni Żeliwa w Gliwicach (obecnie GZUT S.A.) w 1796 r. Jego współautorem był John Baildon. Istnienie tej huty wywarło znaczący wpływ na oblicze społeczno-gospodarcze Śląska, gdyż była ona ważnym elementem tworzonego przez państwo pruskie nowoczesnego zagłębia przemysłowego. Dzięki swojemu pionierskiemu charakterowi pod względem techniki i organizacji oraz dzięki profilowi produkcji rola huty daleko wykraczała poza granice regionalne. Kolejną, po gliwickiej, hutą fundowaną przez króla była „Królewska Huta” w Chorzowie. Na wzór zakładów państwowych w XIX w. powstawały prywatne huty żelaza, w których sąsiedztwie powstawały kopalnie węgla. Równocześnie z hutnictwem żelaza w regionie rozwijało się hutnictwo cynku. W 1798 roku w Wesołej, dzisiejszej dzielnicy Mysłowic, Johann Christian Ruberg po raz pierwszy na kontynencie europejskim otrzymał cynk metodą destylacji. W kolejnych latach technologia ta rozpowszechniła się w regionie, czyniąc z Górnego Śląska jednego z największych producentów cynku na świecie. Pośród zabytków hutniczych znajdują się liczne, które posiadają wartości historyczne czy artystyczne, są to m.in. budynek dawnej siłowni huty „Bobrek” w Bytomiu; „Huta Częstochowa” w Częstochowie; „Huta Bankowa” w Dąbrowie Górniczej; „Huta Łabędy” w Gliwicach; huta „Baildon” w Katowicach; huta „Batory” w Chorzowie; zabudowania dawnej huty cynku „Uthemann” na terenie dzisiejszej Huty Metali

Niezelaznych w Katowicach-Szopienicach; Zakłady Metalurgiczne „Wełnowiec” w Katowicach-Wełnowcu; wieża wsadowa „Gichta” huty „Waleska” w Palowicach; wieża wyciągowa do wsadu wielkopieczowego w Porębie; zespół zabudowań walcowni cynku w Zakładach Metalurgicznych „Silesia” w Świętochłowicach-Lipinach; zabudowa dawnej „Huty Paprockiej” w Tychach-Paprocach; huta „Klemens” i „Teresa” w Ustroniu; zespół zabudowań „Huty Zabrze” w Zabrzu.

Rozwijający się przemysł wymógł powstawanie inwestycji pomocniczych, z których najważniejszą był Kanał Kłodnicki, łączący zabrzańskie kopalnie z Królewską Odlewnią Żeliwa w Gliwicach, a poprzez Odrę z innymi terenami państwa pruskiego. Kanał Kłodnicki rozpoczęto budować w 1792 r., oddano do użytku w 1822 r. Do dnia dzisiejszego czytelne są w terenie fragmenty kanału i urządzenia hydrotechniczne, zwłaszcza u jego wylotu w Kędzierzynie-Koźlu-Porcie. Kolejnym traktem wodnym jest Kanał Gliwicki, który wraz z sześcioma śluzami był budowany w latach 1933–1940. Kanał ma długość 40,6 km, jego największa śluza to „Dzierżno” (koło Pyskovic), która jest jedną z największych tego typu konstrukcji w kraju.

W 2. połowie XIX w. na skutek eksploatacji górniczej następował odpływ wód do wyrobisk górniczych. Spowodowało to zanikanie wody w studniach przydomowych. Dodatkowo sytuację pogarszała ciągle powiększająca się liczba ludności. Rozpoczęto poszukiwania wiertnicze, których rezultatem było znalezienie zasobów wody w okolicach wsi Zawada, gdzie powstał Zakład Produkcji Wody „Zawada” w Karchowicach. Inne zabytkowe zespoły to m.in.: Zakład Produkcji Wody „Staszic” w Tarnowskich Górach; Zakłady Wodociągów i Kanalizacji w Raciborzu; oczyszczalnia ścieków w Bytomiu; Muzeum Techniki Sanitarnej w Gliwicach; żelbetowa zapora wodna i hydroelektrownia w Porąbce (1928–1937); urządzenia hydrotechniczne w dawnej fabryce tektury w Czańcu (gm. Porąbka).

Liczną grupę zabytków, biorąc pod uwagę nowatorstwo konstrukcyjne, formę i detal architektoniczny, stanowią wieże ciśnień. Pośród nich można wymienić m.in.: wieżę kominowo-wodną przy ul. Strzelców Bytomskich w Chorzowie; wieżę wodną przy ul. Korczaka w Katowicach, wzniesioną przez G. i E. Zillmannów w 1912 r.; wieżę wodną w Katowicach-Giszowcu; wieżę wodną na terenie dworca PKP w Katowicach; wieżę kominowo-wodną na terenie szpitala klinicznego w Zabrzu, zaprojektowaną przez A. Hartmanna; wieżę wodną przy ul. Zamoyskiego w Zabrzu, pochodzącą z lat 1909–1911; ponadto liczne wieże wodne w Rybniku, Gliwicach, Świętochłowicach.

W XIX w. nastąpił także gwałtowny rozwój sieci kolejowej, w 1846 r. została uruchomiona linia kolejowa Mysłowice–Wrocław, w 1855 r. linia kolejowa Bohumin–Oświęcim, w 1859 r. powstało odgałęzienie linii kolei warszawsko-wiedeńskiej. Wtedy wybudowano dworce kolejowe, m.in. w Bielsku-Białej, Chorzowie-Batorym, Katowicach, Rudzie Śląskiej-Chebziu, Rybniku-Paruszowcu, Sosnowcu, Sosnowcu-Maczkach, Zawierciu. Powstawały także koleje wąskotorowe, m.in. na trasach: Tarnowskie Góry – Rudy, Bytom-Karb – Chorzów, Bytom – Miasteczko Śląskie. Do dnia dzisiejszego zachowały się liczne budynki, torowiska oraz tabor, a wieloma z nich opiekują się powstające muzea i skanseny, np.: Górnośląskie Koleje Wąskotorowe w Bytomiu, Skansen Kolei Wąskotorowej w Rudach, Skansen Taboru Kolejowego w Pyskovicach.

W Bielsku-Białej, Częstochowie i Sosnowcu rozwinął się przemysł włókienniczy. W XIX w. powstawały liczne przędzalnie, tkalnie, farbiarnie. Do najważniejszych zakładów należą m.in.: Fabryka Adolfa Mänhardta, fabryka sukiennicza Franza Vogta (obecnie Urząd Miejski), tkalnia Fryderyka Tyslovitza w Bielsku-Białej; Przędzalnia Czesankowa „Wełnopol”, Częstochowskie Zakłady Przemysłu Wełnianego „Elanex” w Częstochowie; Sosnowiecka Przędzalnia Czesankowa „Politex” w Sosnowcu. W dawnej fabryce sukna Büttnera w Bielsku-Białej powstało Muzeum Przemysłu i Techniki Włókienniczej, które wraz z „Domem Tkacza” stanowi oddziały Muzeum w Bielsku-Białej.

Unikatowym w skali Europy zabytkiem techniki łączności jest zespół radiostacji w Gliwicach. Zespół składa się z trzech budynków i drewnianego masztu. W budynku głównym radiostacji nadawczej zachowała się oryginalna aparatura. Najcenniejszym obiektem kompleksu jest wieża telekomunikacyjna z 1933 roku, która jest najwyższą zabytkową, drewnianą konstrukcją na świecie. Wieża ma wysokość 110,7 m, została wzniesiona jako przestrzenna konstrukcja kratowa, w całości drewniana. Wszystkie połączenia wykonano na śruby i sworznie mosiężne. Jest chroniona ze względu na wartości inżynierskie i historyczne (miejsce słynnej „prowokacji gliwickiej”).

Ciekawymi przykładami zachowanego przemysłu drzewnego są, m.in.: Zakłady Przemysłu Zapalczanego w Częstochowie powstałe w latach 1880–1882, z czynną linią technologiczną pochodzącą z lat 30. XX wieku (w 2002 r. utworzono Muzeum Produkcji Zapalek); tartak w Katowicach-Murckach pochodzący z XIX wieku.

Na terenie województwa śląskiego znajdują się również zabytki przemysłu papierniczego, są to m.in.: Żywieckie Zakłady Papiernicze „Solali” w Żywcu; fabryka tektury w Czańcu (gm. Porąbka) i dawna fabryka tektury w Kopcu (gm. Kłobuck).

Do cennych obiektów przemysłu i techniki należy także zespół zabudowań dawnej cementowni „Grodziec” w Będzinie. Cementownia powstała w 1856 roku, była jednym z pierwszych tego typu obiektów w Europie, dostarczała cementu do realizacji prac budowlanych związanych z budową kolei warszawsko-wiedeńskiej. Inne zabytki przemysłu cementowo-wapienniczego to m.in.: cementownia w Jaworznie-Szczakowej, wapienniki w Dąbrowie Górniczej-Strzemieszycach, Mikołowie-Mokrem, Mysłowicach-Krasowych, Tarnowskich Górach, Sosnowcu.

Zachowały się także liczne zabytki przemysłu energetycznego powiązanego z innymi dziedzinami przemysłu. Są to m.in.: elektrociepłownia „Szombierki” i elektrownia „Miechowice” w Bytomiu; elektrownia na terenie kopalni „Anna” w Pszowie; elektrownia „Jaworzno III” w Jaworznie; elektrownia „Chorzów” S.A. w Chorzowie; elektrownia „Zabrze” w Zabrzu; elektrownia kopalni „Hrabia Renard” w Sosnowcu. Na terenie elektrowni „Łaziska” w Łaziskach Górnych w 2002 r. otwarto Muzeum Energetyki, które gromadzi eksponaty dawnej energetycznej kultury technicznej, m.in. lampy, żarówki, liczniki, silniki.

W województwie śląskim zachowało się także wiele zabytków przemysłu spożywczego. Pośród nich najliczniejszą grupę stanowią browary, które są nadal użytkowane. Najstarszym z nich jest browar zamkowy w Raciborzu, który był wzmiankowany już w XVI w. Z kolei największy jest browar Książęcy w Tychach. Na jego terenie zachowało się wiele budynków z końca XIX i początku XX w., m.in. słodownia, warzelnia, bednarnia ze stolarnią, kasyno, willa dyrektora. W 2004 r. zostało otwarte Muzeum Piwowarstwa, mieści się ono w budynku dawnej kaplicy ewangelickiej, pochodzącym z około 1820 r. Inne browary to m.in.: browar w Cieszynie; Browar Mokrskich w Katowicach-Szopienicach; browar w Żywcu, założony w połowie XIX w. przez Albrechta Fryderyka Habsburga. Drugą gałęzią przemysłu spożywczego licznie reprezentowanego jest przemysł spirytusowy. Na terenie województwa znajduje się duża liczba gorzelni (z czego tylko część jest czynna). Usytuowane są one głównie na terenach założeń pałacowo-(lub dworsko-)parkowych i folwarcznych, m.in. w Cielętnikach (gm. Dąbrowa Zielona), Dzimierzu (gm. Lyski), Frelichowie (gm. Chybie), Kochcicach (gm. Kochanowice), Simoradzu (gm. Dębowiec) i Świbiu (gm. Wielowieś). Ponadto zachowały się: dawna winiarnia w Raciborzu założona w 1872 r.; fabryka rumu i likierów Arnolda Grossa w Bielsku-Białej powstała w 1854 r.

Warte wymienienia są także inne zabytki, m.in.: mennica w Cieszynie (1719); Porcelana Śląska S.A. w Katowicach-Bogucicach (powstała w 1920 r., od 1929 r. jako „Giesche” Fabryka Porcelany S.A.); Centralne Muzeum Pożarnictwa w Mysłowicach (założone w 1975 r., posiada

liczne eksponaty dokumentujące rozwój techniki pożarniczej od połowy XIX w. do dnia dzisiejszego) oraz fabryka fajek we wsi Zborowskie (gm. Ciasna), która rozpoczęła pracę w 1753 r.

Odrębną, liczną grupę zabytków techniki stanowią przykłady przemysłu wiejskiego. Są to występujące na terenie całego województwa: młyny (m.in. Kluczo, gm. Przystajń; Rybarzowice, gm. Buczkowice; Sławków, Lgota Nadwarcie gm. Koziegłowy), spichlerze (m.in. Bytom-Stolarzowice; Hadra, gm. Herby; Gliwice; Mizerów, gm. Suszec; Świbie, gm. Wielowieś), kuźnie (m.in. Kozłów; Milówka; Pszczyna-Rudołtowice), wiatraki (m.in. Grzawa, gm. Miedźna), a także pstrągarnia w Żółtym Potoku, założona na rzece Wiercicy w 1881 r. przez Edwarda Raczyńskiego, która była pierwszą w Europie niziną hodowlą pstrąga (czynna do dzisiaj).

7) Historyczne wsie

Układy ruralistyczne w województwie śląskim były kształtowane na kanwie zróżnicowanych warunków środowiska przyrodniczego oraz uwarunkowań społeczno-gospodarczych i ustroju prawnego historycznych ziem województwa. Na przestrzeni lat podlegały przekształceniu, rozbudowie, zatarciu. Niemniej w wielu wsiach można odczytać ich pierwotny kształt.

Za kształt wsi o najstarszej genezie uważa się okólnice. Ślady tego typu kształtu można odczytać np. w Dzimierzu (gm. Lyski), Żyglinie (dzielnica Miasteczka Śląskiego). Cechą charakterystyczną tego układu jest okólny układ dróg wywodzący się jeszcze z archaicznej, obronnej lokalizacji domostw skupionych przy kolistym placu. Z kształtem tym związany jest promienisty układ rozłogów pól. Częściowo zachowane fragmenty takiego układu możemy znaleźć np. we wsi Lyski.

Na terenie województwa zachowało się wiele kształtów wsi sięgających średniowiecza. Są to np. wsie pasmowe – ulicówki, np. Pstrężna (gm. Lyski), wielodrożnice – wieś kupowa, np. Grabowa (gm. Łazy), wieś śródpalcowa, np. Lyski, oraz wieś sakowa, np. Wyry, z rozchodzącymi się w trzech kierunkach niwami pól. Wsie lokowane na surowym korzeniu najczęściej przybierały postać owalnicy z łańcowym układem pól, np. Łany Wielkie (gm. Sośnicowice), lub łańcuchówki, np. Miedźna. Szczególną odmianą owalnicy jest wieś z prostokątnym placem zwanym „nawsie”, np. Ciągowice (gm. Łazy). Powstawały też wsie folwarczne, np. Hadra (gm. Herby). Od XVI w. rozpoczęło się zasiedlanie terenów górskich. Mamy tu do czynienia z tzw. osadnictwem wołoskim, np. w Istebnej. Po okresie uwłaszczenia chłopów powstawały nowe zespoły zabudowy kmiecej (bauerskiej), np. w Kobiórze, zazwyczaj w formie widlicy. Od XVIII w. rozwijało się także budownictwo fryderycjańskie z regularnymi kształtami wsi i tzw. kolonialne.

Wsie zawsze lokalizowano nad wodą, np. źródłem, potokiem. We wsiach znajdowały się stawy wiejskie. Przy niektórych wsiach powstawały stawy rybne, np. Pstrężna (gm. Lyski), Lyski, lub zbiorniki małej retencji, np. na Stole w gminie Tworóg. W okresie uwłaszczenia niektóre nowo powstające zespoły, np. o kształcie widlicy, wyposażone były w systemy oczyszczania i odprowadzania ścieków przez staw tzw. kaczok do płynącego opodal strumienia.

Podstawowym elementem układu wiejskiego jest zagroda. Przez wieki była ona miejscem pracy rolnika. Podlegała ewolucji, dostosowując się do poziomu rozwoju cywilizacyjnego, kultury rolnej i warunków społeczno-politycznych. Na terenie województwa występuje wiele różnych rodzajów zagród. Do najbardziej charakterystycznych można zaliczyć zagrody „śląską” i tzw. bauerską, występujące w zachodniej części województwa, zagrody wołoskie, związane z osadnictwem wołoskim, a także zagrody „okólne” z terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej (np. gm. Niegowa).

8) Zespoły sakralne i klasztorne, cmentarze, kapliczki, krzyże przydrożne i pokutne

a) Zespoły sakralne

Do dzieł sakralnych znajdujących się na terenie województwa śląskiego zaliczamy m.in.: katedry, kościoły, założenia kościelne i klasztorne, plebanie, krzyże przydrożne, krzyże pokutne, kaplice, kapliczki oraz cmentarze (kaplice cmentarne, kaplice grobowe, nagrobki).

Do naszych czasów zachowała się nieliczna grupa świątyń romańskich. Do najstarszych obiektów sakralnych zaliczymy np.: kaplicę w kształcie rotundy w Cieszynie z 1. połowy XI w., kościół cmentarny w Siewierzu-Kuźnicy Świętojańskiej pw. św. Jana Chrzciciela z 1. połowy XII w., przebudowany w XVII w., kościół w Gieble pw. św. Jakuba z XII w.

Z budowli gotyckich na uwagę zasługują m.in. kaplica zamkowa w Raciborzu, kościół pocysterski w Rudach – wszystkie o rodowodzie XIII wiecznym oraz późnogotycki kościół w Gliwicach pw. Wszystkich Świętych z przełomu wieków XV i XVI wieku. Większość zachowanych obiektów z okresu gotyku utraciła już pierwotny styl w wyniku późniejszej przebudowy w okresie renesansu i baroku. Mimo iż ulegały przekształceniom, w każdym można doszukać się fragmentów z pierwszego etapu budowy. Najczęściej są to wielobocznie zamknięte prezbiteria (np. Lelów, Złoty Potok), oskarpowane ściany czy detale architektoniczne (np. Cieszyn kościół pw. Marii Magdaleny, Kłobuck, Krzepice), a w kościołach w Koziegłowach, Sierotach, Karchowicach, Lubecku, czy pw. św. Jerzego w Cieszynie – polichromia gotycka. Zachowały się również gotyckie wnętrza, m.in. w kościele św. Stanisława w Starym Bielsku. Śladem późniejszych przekształceń są czworoboczne renesansowe kaplice, dostawione do gotyckich świątyń, np. kościół w Żywcu pw. Narodzenia NMP z XV w.

Styl późnogotycki z wyraźnymi już cechami renesansowymi reprezentują m.in. kościoły w Lubszy (XV/XVI w., przebudowany na początku XX w.), Żarkach-Leśniowie (z końca XVI w.) i Woźnikach (z początku XVII w.). Budowlą sakralną o najlepiej zachowanych cechach renesansowych jest kościół w Dąbrowie Zielonej, zbudowany na planie krzyża greckiego, z kopułą na skrzyżowaniu nawy i ramion transeptu.

Barok rozwinął, wzbogacił architekturę kościelną Górnego Śląska. Cechowały go umiar i spokojniejsze formy, np. fasada kościoła pojezuickiego w Cieszynie. Silniej zaznaczył się jedynie w bogatych wnętrzach, m.in. w kaplicy Mariackiej przy kościele cystersów w Rudach. Natomiast na obszarze północno-wschodnim obecnego województwa śląskiego zachowały się liczne kościoły barokowe, powstałe w okresie kontrreformacji, wzniesione z inicjatywy magnatów oraz zakonów paulinów, dominikanów i bernardynów. Przykładami takimi są m.in. kościół pw. Świętej Trójcy w Koniecpolu (1633–1640), renesansowo-barokowy kościół w Mrzygłodzie (1653–1662), bogate rozwiązanie przestrzenne kościoła bernardynek w Świętej Annie (1609–1668) oraz kościół w Dankowie (1650). Najwybitniejszym pomnikiem architektury barokowej jest zespół klasztorny oo. paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie. Jego przebudowa w XVII i XVIII w. była dziełem artystów związanych z głównymi ośrodkami kulturalnymi Rzeczypospolitej i nadała zespołowi klasztornemu – rozbudowywanemu od XIV stulecia po wiek XX – okazały barokowy charakter. Wzniesiono skrzydła północne, zachodnie i południowe wraz z Salą Rycerską. Odbudowano zniszczoną pożarem trójnawową bazylikę, którą ozdobiła bogata dekoracja Karola Dankwarta. W latach 1614–1644 powstał trójnawowy korpus kaplicy Najświętszej Marii Panny. Z XVII w. pochodzą także trzy kaplice: Relikwii Świętych, Serca Jezusowego i św. Pawła Pustelnika, o bogatej dekoracji z czarnego marmuru dębnickiego, zbudowana na wzór kaplicy Zygmuntońskiej. Bardzo interesujące jest również wnętrze barokowo-rokokowe kościoła w Pilicy.

Z okresu klasycyzmu wyróżnić należy fasadę kościoła NMP w Cieszynie oraz zachodnią fasadę przebudowanego kościoła parafialnego w Szczekocinach.

Dużą grupę kościołów na terenie województwa śląskiego stanowią obiekty o charakterze neostylowym, budowane głównie na przełomie XIX i XX w., przeważnie w przemysłowej części

ówczesnego pruskiego Górnego Śląska. Zakaz budowy z drewna obowiązujący na terenach pruskich od roku 1862 spowodował powstanie obiektów murowanych w stylu neoromańskim, neogotyckim, neobarokowym. Projektowane były przez architektów przyjezdnych: Josefa Ebersa (m.in. kościół pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Katowicach), uczniów i współpracowników Karla Friedriecha Schinkla, oraz przez miejscowych budowniczych – Paula Jackischa (ponad 10 kościołów) i Ludwiga Schneidera (ok. 30 kościołów). Również w części północnej obecnego województwa śląskiego powstało kilka obiektów sakralnych, które w swej formie nawiązują do stylów historycznych. Jako najciekawsze wymienić należy neogotycką katedrę pw. Świętej Rodziny i kościół ewangelicki w Częstochowie oraz kościół w Rędzinach i Konopiskach; neobarokowy kościół w Borowni i wieczernik w zespole klasztornym na Jasnej Górze.

Na terenie województwa śląskiego spotykamy kilka ciekawych kościołów powstałych w okresie międzywojennym, np. katedra Chrystusa Króla w Katowicach, zaprojektowana przez Zygmunta Gawlika przy współpracy Franciszka Mączyńskiego i Xawerego Dunikowskiego. Obiekty z lat 20. i 30. XX wieku miały różnorodne formy wywodzące się z nurtu modernizmu określone tradycją architektury niemieckiej, wiedeńskiej czy polskiej. Przykładem może być kościół św. Józefa w Zabrze, zaprojektowany przez Dominikusa Böhma – architekta niemieckiego funkcjonalizmu, oraz w Katowicach kościół garnizonowy pw. św. Kazimierza, zaprojektowany przez Leona Dietz d'Arnę.

Na terenie dzisiejszego województwa śląskiego przed II wojną światową znajdowało się wiele synagog, do dnia dzisiejszego zachowały się nieliczne, m.in. w Krzepicach, Wielowsi, Żarkach. W województwie śląskim znajdują się dwie cerkwie prawosławne, do dnia dzisiejszego czynna w Sosnowcu (wzniesiona w latach 1888–1889 pw. Wiary, Nadziei i Miłości) oraz wybudowana w 1872 r. cerkiew pw. Świętych Cyryla i Metodego (ob. kościół katolicki pw. św. Jakuba).

b) Założenia klasztorne

Wśród najbardziej znanych założeń klasztornych znajdujących się w województwie śląskim możemy wyróżnić: zespół klasztorny bonifratrów w Cieszynie (XVII/XVIII, XIX–XX); zespół klasztorny jezuitów w Cieszynie (XVIII, XIX); zespół klasztoru paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie, w Kłobucku XV–XIX; w Mstowie-Wancerzowie (XVII); zespół klasztorny cystersów w Rudach; zespół klasztorny dominikanek w Świętej Annie; zespół klasztorny franciszkanów (XV/XVI, XIX) w Wodzisławiu Śląskim; zespół klasztorny paulinów w Żarkach-Leśniowie.

c) Cmentarze

Większość cmentarzy województwa stanowią cmentarze wyznaniowe, przede wszystkim rzymskokatolickie. W południowo-zachodniej i zachodniej części województwa od 2. połowy XVI w. lokalizowane były również cmentarze ewangelicko-augsburskie. Do grupy cmentarzy wyznaniowych należy zaliczyć również cmentarze żydowskie (kirkuty), obecnie w większości nieczynne. Na terenie województwa znajdują się również pojedyncze cmentarze prawosławne – 3 (Częstochowa, Sosnowiec, Sosnowiec-Maczki), mariawickie – 2 (Gniazdów gm. Koziegłowy), Świadków Jehowy – 1 (Kozy). Oddzielną grupę cmentarzy stanowią cmentarze epidemiczne, ponadto nekropolie przyszpitalne i przyklasztorne. Od końca XIX w. na terenie województwa, najczęściej w miastach, obok cmentarzy wyznaniowych powstawały cmentarze komunalne. W województwie znajdują się również pojedyncze kaplice rodowe oraz groby członków wielkich rodów ziemiańskich, lokalizowane najczęściej w parkach rezydencjonalnych, np. w Krowiarkach (gm. Pietrowice Wielkie), Świerklańcu i Nakle (gm. Świerklaniec) – mauzoleum Donnersmarcków z XIX/XX w.; w Pszczynie groby Anhaltów z XVIII w. oraz grób księcia Bolko Hohberga von Pless z XX w.; w Grodźcu (gm. Jasienica) kaplica rodowa Zobla z XIX w.; nagrobki rodu Saint-Genois w Jaworzu, a Wędzinie (gm. Ciasna) i Koszęcinie – kaplice rodowe.

Pierwsze cmentarze powstawały na terenach poświęconych, najczęściej w obrębie ogrodzenia kościoła. Zakładano je do końca XVIII w. Charakteryzowały się nieregularnym (przypadkowym) układem mogił. Do naszych czasów zachowało się ok. 100 pierwotnych założeń cmentarnych zlokalizowanych przy kościołach. Do najstarszych, z XIII w., zachowanych cmentarzy przykościelnych należą m.in.: cmentarz w Simoradzu (gm. Dębówiec) przy kościele pw. św. Jakuba, Lesznej Górnej (gm. Golezów), Karchowicach (gm. Zbrostawice), Syryni (gm. Lubomia), Lelowie, Dankowie (gm. Lipie).

Na przełomie XVIII i XIX w. ze względów sanitarnych i ekonomicznych rozpoczęto likwidację cmentarzy przykościelnych i zaczęto zakładać cmentarze na wydzielonych terenach podmiejskich. Nowe nekropolie charakteryzowały się uporządkowanym układem przestrzennym, najczęściej na planie prostokąta, z alejami na osi prowadzącymi od bram wjazdowych do kaplic lub krzyży. Najbardziej rozbudowany układ miały cmentarze miejskie.

Najstarsze zachowane cmentarze ewangelicko-augsburskie pochodzą dopiero z XIX w. Zazwyczaj zakładane były przy dawnych domach modlitw, z których po rozbudowie i dobudowie wieży tworzono kaplice cmentarne. Kaplice w większości stanowią punkt centralny cmentarza. Mogiły lokalizowane są w kwaterach lub w układzie swobodnym. Cmentarze ewangelickie znajdują się m.in. w Molnej (gm. Ciasna), w Katowicach, w Cieszynie, w Bielsku-Białej, w Ustroniu.

Cmentarze żydowskie w większości zakładane w miastach otoczone były wysokimi murami, w których obrębie znajdowały się budynki pełniące funkcje domów przedpogrzebowych. Do dnia dzisiejszego zachowały się m.in. w Bielsku-Białej, Cieszynie Katowicach, Gliwicach, Katowicach Lublińcu, Mikołowie, Zabrze, Zawierciu-Kromołowie oraz w Krzepicach.

Do najciekawszych XIX-wiecznych cmentarzy województwa śląskiego należą m.in.: cmentarz „Mater Dolorosa” w Bytomiu przy ul. Piekarskiej (kaplica cmentarna, mauzoleum Goetzlerów, mauzoleum Hakuby, kaplica grobowa Garusów, kaplica grobowa Schastoków, rzeźba nagrobna, mur, ogrodzenie z bramami); cmentarz komunalny w Cieszynie z 1891 r. zrealizowany według planów Leopolda Hutka i Markusa Dolfa (regularny układ przestrzenny typu parkowego z dużym, neobarokowym budynkiem bramnym), Cmentarz Centralny w Gliwicach przy ul. Kozielskiej, zespół cmentarzy wyznaniowych w Sosnowcu oraz nowy cmentarz ewangelicki w Bielsku-Białej.

Wiele założeń cmentarnych zarówno rzymskokatolickich, jak i żydowskich (np. Bielsko-Biała, Cieszyn, Częstochowa, Janów, Krzepice, Żarki, Zabrze) i ewangelickich (np. Bielsko-Biała) jest wpisanych do rejestru zabytków.

d) Kamienne krzyże pokutne

Krzyże pokutne rozsiane są po całej zachodniej Europie. Górny Śląsk leży na wschodniej granicy ich występowania. Zachowane krzyże na terenie województwa śląskiego pochodzą z wieków XIII–XVIII. Wykonane z piaskowca lub granitu stanowią milczący dowód popełnionej zbrodni. Zwyczaj stawiania krzyży dotarł na Śląsk z Niemiec i Czech. Zachowane krzyże pokutne znajdują się m.in. w Mikołowie-Bujakowie, Bytomiu-Łagiewnikach, Grzegorzowicach, Lekartowie, Lyskach, Łaziskach, Olzie, Pruchnej, Rogowie (2 krzyże), Rudyszwałdzie, Rydułtowach (2 krzyże), Sośnicowicach, Studzionce (2 krzyże), Syryni, Wodzisławiu Śląskim (4 krzyże), Żorach.

e) Kapliczki, krzyże i figury przydrożne

Kapliczki, krzyże i figury przydrożne (mała architektura sakralna) w województwie śląskim należą do najpiękniejszych dzieł sztuki rodzimej. Związane nierozzerwalnie z krajobrazem są nie tylko formą sztuki ludowej, ale przede wszystkim dowodem ciągłej tradycji i wiary poprzednich pokoleń. Kapliczki i krzyże przydrożne były zaczątkiem budowy kościołów

parafialnych. Krzyże spełniały swe podstawowe funkcje: atropoiczne, memoratywne i sakralizujące. Upamiętniają również miejsce, gdzie dawniej stała świątynia, miejsce potyczek itd. Ich największy rozkwit przypadł na XIX i początek XX wieku.

Formy kapliczek na terenie Śląska ulegały wyraźnym zmianom pod wpływem zmian stylowych w architekturze. Uwidocznia się to przede wszystkim w kapliczkach domkowych – w kształcie szczytów, dachów, hełmów, sposobie podziałów pionowych i w zdobnictwie.

Najczęściej na terenie województwa śląskiego spotyka się kamienne krzyże Męki Pańskiej oraz kapliczki i figury św. Jana Nepomucena. Na niektórych obszarach województwa śląskiego występują charakterystyczne dla nich przedstawienia i formy kapliczek, np. przedstawienie Chrystusa upadającego pod krzyżem na Żywiecczyźnie, co związane jest z oddziaływaniem sanktuarium w Kalwarii Zebrzydowskiej (miejsce w województwie małopolskim), a krzyże i figury przydrożne z wizerunkiem Chrystusa malowanym na blasze związane z opactwem cystersów w Rudach.

9) Architektura drewniana

a) Kościoły drewniane

Na terenie województwa śląskiego licznie występują kościoły drewniane. Zachowało się około 80 obiektów (w tym kaplice i dzwonnice wolno stojące), w większości wpisane do rejestru zabytków. Najstarsze z nich pochodzą z XV w., jak np. świątynie w Ćwiklicach (ok. 1466 r.), w Łaziskach (gm. Godów, ok. 1467 r.), w Księżym Lesie (1494 r.), Poniszowicach (1499), czy nawa kościoła w Sierotach (ok. 1457 r.).

Kościół w znacznej większości reprezentują tzw. „typ śląski”. Są to obiekty orientowane, wznoszone na prostym planie (nawa w kształcie prostokąta zbliżonego do kwadratu z węższym, zazwyczaj zamkniętym trójbocznie prezbiterium oraz z prostokątną zakrystią od strony północnej), konstrukcji zrębowej. Nawa i prezbiterium nakryte są odrębnymi dachami o zróżnicowanej wysokości. W późniejszym okresie do kościołów tych od strony zachodniej dostawiano wieże – dzwonnice, w konstrukcji słupowej, których przyziemie pełniło rolę kruchty wejściowej. Przy części kościołów zachowały się starsze, wolnostojące dzwonnice (np. kościół z Syryni, dzisiaj Katowice, 1510; Poniszowice 1520).

Do części kościołów wokół nawy i prezbiterium dodawano tzw. soboty lub przydaszki. Z biegiem czasu bryła kościoła drewnianego była coraz bardziej rozbudowana, zmieniało się również wyposażenie. Wpływ renesansu i manieryzmu zauważalny jest w zdobnictwie (np. odrzwia i stalle kościoła w Boronowie). W okresie baroku wieże i sygnaturki nakrywano baniastymi hełmami (np. Bełk, 1753; Bielowicko, 1701). W XIX w. ograniczono wznoszenie kościołów drewnianych, częstokroć rozbierano je, by w ich miejscu wznieść nowe świątynie murowane. Sytuacja ta miała miejsce także w XX w. Aby ustrzec kościoły przed zniszczeniem, przenoszono je na inne miejsca (np. z Knuruwa do Chorzowa, z Przyszowic do Istebnej-Kubalonki). W licznych kościołach drewnianych województwa śląskiego zachowały się polichromie, ołtarze, obrazy i rzeźby o bardzo dużej wartości artystycznej.

b) Architektura drewniana świecka

Tradycyjna zabudowa drewniana, najczęściej o konstrukcji zrębowej, z wysokim czterospadowym dachem, wznoszona była jeszcze do końca XIX w., lecz jako forma zanikająca. Duże skupiska budownictwa drewnianego (np. chałupy, stodoły, budynki gospodarcze, karczmy) występują na terenach górskich, m.in. w Wiśle (chałupy, zameczek myśliwski), Istebnej (np. chałupa Kawuloków, koniec XIX w.), Koniakowie (chałupy), Milówce (np. chałupa o konstrukcji zrębowej z 1739 r.), Jeleśni (np. karczma z ok. 1776 r.). Z kolei w powiecie raciborskim zachowało się dużo spichlerzy (m.in. Bieńkowice, Bojanów, Bolesław, Krzanowice) i lamusów drewnianych z XVIII i XIX w. (np. Bolesław, Bieńkowice, Borucin,

Krzanowice, Ligota Książęca, Sudół). Jeden z najpiękniejszych drewnianych spichlerzy folwarcznych, jakie budowano w XIX w., zachował się w Strzybniku – o konstrukcji zrębowej i sumikowo-łątkowej, trzykondygnacyjny, kryty dachem mansardowym. W powiecie pszczyńskim budowano wieloboczne stodoły o sochowo-ślemieniowej konstrukcji dachu (np. stodoła z Kryr w skansenie Pszczynie, stodoły z Kobióra w skansenie w Chorzowie).

Pojedyncze obiekty świeckiego budownictwa drewnianego zachowane są przede wszystkim w północnej i północno-wschodniej części województwa. Stosunkowo najwięcej tradycyjnej zabudowy drewnianej znajduje się m.in. w granicach Kłomnic, Irządz i Szczekocin. Ciekawym zjawiskiem jest występowanie zagród „okólnych” (np. gm. Niegowa) oraz dziewiętnastowiecznych zespołów drewnianych stodoł, lokalizowanych poza obrębem zagrody, na terenach tzw. wspólnot (np. Lelów, Mstów, Sławków, Żarki).

W różnych rejonach województwa zachowało się kilka młynów wodnych (np. Wiercica, Złoty Potok) oraz reliktów zabudowy małomiasteczkowej (np. Sławków).

W rejonie Żywca i Milówki znajdują się drewniane obiekty projektowane przez Karola Pietschkę – nadwornego architekta Habsburgów, pochodzące z 2. połowy XIX w., są to głównie leśniczówki i gajówki (np. Złatna), a także budynki gospodarcze, zajazdy, karczmy, mosty, obiekty przemysłowe (Browar Arcyksiążęcy i tzw. kościarnia w Żywcu), czy sakralne (kaplica pw. św. Wita w Starym Żywcu).

10) Założenia rezydencjonalne

Założenia rezydencjonalne województwa są zróżnicowane pod względem epoki, w której powstały i stylu, który reprezentują. W wielu z nich siedziba (pałac) powstała w wyniku przebudowy obiektów wcześniejszych, najczęściej zamku, a park został założony na terenach otaczających zamek (np. Chałupki, Pszczyna, Żywiec). Część obiektów powstała na surowym korzeniu, ale i ona z upływem czasu była przebudowywana.

Na terenie województwa w zasadzie nie zachowały się obiekty o czystej formie barokowej. Styl ten z niewielkimi późniejszymi zmianami reprezentują m.in. rezydencje w Czechowicach Południowych (Czechowice Dziedzice), Gzichowie (Będzin), Irządzach, Kruszyńcu. Cechy barokowego założenia, pomimo późniejszej rozbudowy, można również odczytać w założeniu w Siemianowicach Śląskich.

W XVIII i XIX wieku większość wcześniejszych rezydencji została przekomponowana – zgodnie z nowymi prądami artystycznymi – w układy krajobrazowe o różnych odmianach i formach.

Do naszych czasów najliczniej zachowały się założenia rezydencjonalne o formach nadanych im w 2. połowie XIX w. oraz na przełomie wieków XIX i XX. Był to okres powrotu do stylów historycznych. Wznoszone lub przebudowywane wówczas pałace przybierały formy neoromańskie, neogotyckie, neorenesansowe, neobarokowe i neoklasycystyczne (np. Brynek, Krowiarki, Miechowice, Nakło – gm. Świerklaniec, Pławniowice, Rudy, Sosnowiec). Towarzyszyły im parki krajobrazowe: romantyczne, neoklasycystyczne, naturalistyczne, często przechodzące w krajobraz komponowany całego dominium (np. Koszęcin, Świerklaniec). Bardzo interesującym przykładem połączenia założenia rezydencjonalnego i terenów sąsiednich w naturalistyczną kompozycję krajobrazową jest Złoty Potok.

W województwie śląskim zidentyfikowano ok. 250 obiektów rezydencjonalnych, w tym:

- blisko 100 założeń pałacowo-parkowych, również wybitne zespoły o charakterze barokowym (Bycina – XVIII wieku, Czechowice, Gzichów, Kruszyca – XVII w.,

Sośnicowice, Szczekociny – XVIII w.) i krajobrazowym, z których 6 zostało określonych jako obszary krajobrazu komponowanego (np. Koszęcin, Pszczyna, Repty, Rudy, Świerklaniec, Żywiec),

- blisko 150 założeń dworsko-parkowych,

oraz liczne założenia folwarczne.

11) Założenia zieleni o charakterze publicznym

Znaczący rozwój założeń zieleni o charakterze publicznym przypada na wiek XIX i należy go wiązać z rozwojem miast. Zazwyczaj przybierały one formy krajobrazowe, a w okresie późniejszym modernistyczne. Można je podzielić na założenia ogólnodostępne i założenia o specjalnym przeznaczeniu. Wśród założeń ogólnodostępnych wyróżniono:

- parki miejskie – 15 obiektów (największe ich skupisko znajduje się na terenie XIX-wiecznego okręgu przemysłowego, np. Bytom, Katowice, Mikołów, Siemianowice Śląskie),
- parki przy kościele – 2 (Istebna, Przyłęk),

Do założeń o specjalnym przeznaczeniu zaliczono:

- parki uzdrowiskowe – 3 (Goczałkowice Zdrój, Jastrzębie Zdrój, Ustroń),
- parki sanatoryjne – 1 (Rajcza),
- parki szpitalne – 12 (np. Cieszyn, Chorzów, Koziegłowy, Rudy, Rybnik, Rydułtowy, Siemianowice Śląskie, Tarnowskie Góry, Zabrze),
- kalwarie – 3 (Katowice-Panewniki, Piekary Śląskie, Pszów).

ZAŁĄCZNIK 2

CZYNNIKI WPŁYWAJĄCE NA KSZTAŁTOWANIE SIĘ KRAJOBRAZU KULTUROWEGO REGIONU

I. Wpływ innych ośrodków metropolitalnych na kształtowanie się krajobrazu kulturowego regionu

W ciągu wieków na terenie województwa śląskiego nie powstał żaden silny ośrodek metropolitalny kształtujący wizerunek kulturowy tego obszaru. Przez wieki, w zależności od sytuacji geograficzno-politycznej, poszczególne obszary województwa podlegały różnicowanym wpływom. W wiekach średnich były to wpływy trzech silnych regionów: Śląska (Wrocław), ziemi krakowskiej (Kraków) oraz Czech i Moraw (Praga, Opawa). W okresie późniejszym zaznaczyły się wpływy austriackie i niemieckie.

Wpływy czesko-morawskie widoczne były przede wszystkim w okresie średniowiecza i wynikały z przynależności części tych terenów do Czech i Moraw. Najstarszy zabytek architektury murowanej na Śląsku, jakim jest kaplica św. Mikołaja w Cieszynie, należy do znanego kręgu rotund rozsianych dość licznie w Czechach i na Morawach, dla których prototypem była zapewne pierwotna katedra św. Wita na Hradczanach w Pradze. Kolejnym przykładem wpływów czesko-morawskich jest późnogotycki kościół w Gliwicach pw. Wszystkich Świętych. Wpływ szkoły parlerowskiej (Praga) daje się zauważyć również w rzeźbie gotyckiej, m.in. dekoracja rzeźbiarska w postaci heraldycznego orła piastowskiego na Wieży Piastowskiej (na masywnym krenelażu wieży zamkowej w Cieszynie) oraz rzeźba kamienna *Madonny z Dzieciątkiem* w Cieszynie, zaś malarstwa czeskiego w tryptyku z kościoła w Wielowisi (1420–1430, ob. przechowywany w Muzeum Narodowym w Warszawie).

Kontakty Górnego Śląska z ziemią krakowską owocowały wpływami (m.in. w architekturze) innych krajów. Przybywało tu wielu włoskich i niemieckich muratorów. Idea tworzenia klasztorów dominikańskich na Górnym Śląsku wyszła z Krakowa już w 1225 r., a wspólnoty założone w Raciborzu, Cieszynie należały potem, przez wieki średnie, do polskiej prowincji dominikańskiej. Również budownictwo cysterskie (Rudy, 1255) wykazuje cechy wczesnogotyckiej architektury realizowanej na ziemiach krakowskich, skąd przybyli cystersi (Jędrzejów), powiązani z burgundzkim Morimondem. Kościół w Rudach porównywany jest również do tzw. gotyku katedralnego wywodzącego się z Francji, przy zachowaniu jeszcze wielu cech romańskich. Wpływ sztuki krakowskiej widoczny jest także w gotyckim malarstwie sztalugowym zachowanym w województwie śląskim, m.in. w tryptyku z kościoła w Ćwiklicach (ok. 1475), malowidłach ołtarza św. Mikołaja w Zarzeczcu (1440), pozostałościach ołtarza w Żywcu, tryptyku św. Mikołaja w Wilczycy Górnej (ob. w Muzeum Śląskim w Katowicach) oraz *Ogrodzie mistycznym* w Bziu Zameckim (ob. w Muzeum Archidiecezjalnym w Katowicach).

Pojawienie się myśli reformacyjnych w XVI w. miało znaczący wpływ na późniejszą sztukę i architekturę Górnego Śląska. Pierwsze kościoły protestanckie nawiązywały do form gotyckich, np. kościół pw. św. Wawrzyńca w Orzeszu (1590). Natomiast w okresie baroku jeden z sześciu na Śląsku tzw. kościołów Łaski wybudowano w Cieszynie. Cieszyński protestancki kościół Jezusowy (ukończony w 1750 r.) nawiązuje do wzorów morawsko-czeskiego jezuickiego baroku, tyle że pozbawionego wszelkich akcentów malowniczej, plastycznej artykulacji, tworząc tym sposobem ascetycznie prosty „antybarok”. Późniejsze realizacje powstawały już w duchu form klasycyzmu, m.in. w Bielsku, Goleszowie, Jaworzu, Wiśle, Ustroniu.

Najwybitniejszym pomnikiem architektury barokowej w województwie jest zespół klasztorny oo. paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie. Jego przebudowa w XVII i XVIII w. była dziełem artystów związanych z głównymi ośrodkami kulturalnymi Rzeczypospolitej (mecenat artystyczny dworu królewskiego i dworu magnackiego).

Wraz z rozwojem przemysłu górnośląskiego w XIX wieku nastąpił tutaj napływ ludności wyznania ewangelickiego z Prus. Powstawały nowe parafie, czego przykładem mogą być Bytom-Miechowice ze znaną fundacją charytatywną Ewy Thiele-Winckler (Matka Ewa), kościoły w Chorzowie, Mikołowie, Siemianowicach Śląskich, Świętochłowicach, Żorach, a przede wszystkim w Katowicach. Kościół ewangelicki w Katowicach (połowa XIX w.) jest dziełem znakomitych architektów ze szkoły poschinklowskiej Richarda Lucae i Augusta Sollera. W tym czasie również w Bielsku powstało wybitne dzieło wiedeńskiego architekta Heinricha Ferstla – przebudowa józefińskiego kościoła ewangelickiego w duchu neogotyckim. Kościoły protestanckie budowane w 2. połowie XIX w. powstawały podług norm budownictwa ewangelickiego, ustalonego przez tzw. Regulatyw z Eisenach w 1861 r. Ich ukształtowanie zależało w pewnym stopniu od uwzględnienia wymogów liturgicznych tego wyznania.

Zarówno ruch reformatorski, jak i przynależność części terenów obecnego województwa śląskiego do Prus miały istotny wpływ na krajobraz artystyczny regionu. Rozwój przemysłu w XIX w., a wraz z nim rozbudowa miast śląskich spowodowały przyływ budowniczych i projektantów pochodzenia niemieckiego. Projekty kościołów i budynków sprowadzane były często z Berlina czy Monachium. Wpływ sztuki niemieckiej przykładowo widoczny jest w architekturze międzywojennej Gliwic (np. dom jedwabiu E. Mendelsohna), w Zabrze (np. kościół pw. św. Józefa Dominikusa Böhma).

Śląsk Cieszyński pozostający w XIX w. pod panowaniem austriackim znajdował się pod znacznym wpływem sztuki wiedeńskiej. Przełom wieków XIX i XX przyniósł wiele przykładów architektury neostylowej i secesyjnej w Bielsku-Białej, w Cieszynie zwanym „małym Wiedniem”, czy w Skoczowie.

Zwrot w dziedzinie sztuki i kultury nastąpił po roku 1920, kiedy część Górnego Śląska wróciła do macierzy. Zaczęto wznosić według projektów architektów polskich, głównie krakowskich, gmachy użyteczności publicznej, m.in. Gmach Sejmu Śląskiego w Katowicach (Kazimierz Wyczyński, Ludwik Wojtyczko, Stefan Żeleński, Piotr Jurkiewicz), Polskie Seminarium Nauczycielskie w Bielsku-Białej (Sławomir Odrzywolski).

II. Twórcy o sławie na skalę europejską działający na terenie województwa śląskiego

Od XVIII do XX w. na terenie województwa śląskiego działali znani europejscy twórcy, m.in.:

- pochodzenia polskiego: Adam Bunsch, Stefan Celichowski, Walerian Kronenberg, Franciszek Krzywda-Polkowski, Tadeusz Michejda, Sławomir Odrzywolski, Józef Pomian-Pomianowski, Jan Raszka, P.R. Salmann, Franciszek Szanior, Adolf Szyszko-Bohusz, Ludwik Wojtyczko;
- pochodzenia austriackiego: Max Fabiani, Franciszek von Gruber, Johann Melchior Österreich, Karol Pietschka, Camill Sitte;
- pochodzenia niemieckiego: Dominikus Böhm, Josef Ebers, Karl Henrici, Ernest Wilhelm Knippel, Peter Joseph Lenne, Erich Mendelsohn, Gustaw Meyer, Hans Poelzig, Ludwik Schneider,, Bruno Taut, Emil i Georg Zillmanowie;
- pochodzenia włoskiego: Henryk Marconi, Franciszek Maria Lanci;
- pochodzenia francuskiego: Hipolit Aleksander Destailleur, Emanuel Fremiet, Hektor Lefel.

III. Elementy niematerialne wpływające na obraz regionu

1) Zróżnicowanie etnograficzne

Dzisiejsze województwo śląskie obejmuje fragmenty ziem śląskiej i małopolskiej. Według Z. Kłodnickiego ziemie województwa śląskiego zamieszkują następujące grupy etnograficzne:

1. Ślązacy zamieszkują zachodnią część województwa śląskiego:
 - grupa bytomsko-rozbarska, ludność nazywana też Górczanami; zamieszkuje okolice Bytomia, Gliwic, Piekar Śląskich, Rudy Śląskiej, Siemianowic Śląskich, Tarnowskich Gór,
 - Opolanie, podgrupa Kobylorze; mieszkają na zachodzie województwa na terenie powiatu pyskowskiego,
 - Lachy śląskie, Dolanie; zamieszkują południowo-zachodni fragment powiatów wodzisławskiego i raciborskiego,
 - Raciborzanie i Krawaki; reprezentują okolice Raciborza,
 - Wałasi; zamieszkują okolice Cieszyna i Skoczowa,
 - Górale śląscy; występują w tzw. Trójwsi beskidzkiej: w Istebnej, Jaworzynce, Koniakowie i okolicach,
 - grupa pszczyńsko-rybnicka; występuje w okolicach Pszczyny, Rybnika i Żor.
2. Małopolanie zamieszkują wschodnią część województwa:
 - Górale żywieccy zamieszkują górzyste okolice Bielska-Białej, Żywca i Zwardonia,
 - Krakowiacy zachodni; żyją w powiatach częstochowskim, myszkowskim, zawierciańskim, części południowej i południowo-wschodniej kłobuckiego oraz na terenie Zagłębia Dąbrowskiego,
3. Wilamowianie; odrębna grupa etnograficzna wywodząca się z przybyłych w XIII w. Flandryjczyków, żyje wśród Krakowiaków zachodnich w okolicach Wilamowic.
4. Sieradzanie zamieszkują północno-wschodni skrawek województwa przemieszani z ugrupowaniem Małopolan.

Odrębnym zjawiskiem etnograficznym są grupy osadnicze, takie jak:

- Żydzi. Osiedlili się tutaj już w XII–XIII w., głównymi ośrodkami ich kultury stały się Bielsko, Cieszyn, Lelów, a w późniejszych wiekach wraz z rozwojem przemysłu również Królewska Huta (dzielnica Chorzowa), Katowice, Sosnowiec, Będzin, Czeladź, Pilica. Po I wojnie światowej większość wyemigrowała do Prus, pozostawiając po sobie dziedzictwo kultury.
- Cyganie. Na początku XX w. z Rumunii przywędrowała grupa Kelderaszów, która osiedliła się w Bytomiu, Rudzie Śląskiej i Katowicach, oraz po II wojnie światowej z terenów Niemiec nieliczna grupa Sintów, która zamieszkała w Siemianowicach Śląskich.
- Przesiedleńcy z dawnych kresów II RP, skupieni w miejskich ośrodkach, w szczególności w Gliwicach i Bytomiu, a także w Katowicach, Zabrze czy Wodzisławiu Śląskim.
- Nowi osadnicy przybyli po II wojnie światowej z Polski centralnej w wyniku migracji zarobkowych.

Tożsamość kulturową regionu wyznaczają obok czynników materialnych wartości niematerialne: kultura duchowa i społeczna, znajdujące odzwierciedlenie w wierzeniach, języku, obrzędowości, obyczajach i zwyczajach. Ważnym elementem jest także wielokulturowość świadcząca o bogactwie i różnorodności tego obszaru.

Na terenie województwa śląskiego w przeważającej większości mamy do czynienia z dialektem śląskim, na którego kształtowanie największy wpływ wywarł język czeski. Dialekt ten występuje na dużym obszarze Polski południowo-zachodniej oraz na małym skrawku Słowacji i Czech w rejonie Zaolzia. Dialekty śląskie wg Alfreda Zaręby dzielą Górną Śląsk na tzw. Śląsk Południowy i Północny. W obrębie województwa do dialektów Śląska Południowego zaliczyć można:

- dialekt jabłonkowski; występuje w tzw. Trójwsi beskidzkiej: w Wiśle, Istebnej, Koniakowie,
- dialekt cieszyński; okolice Cieszyna, Skoczowa, Brennej po Jaworze,
- dialekty z pogranicza czeskiego:
 - dialekty północne; występują w powiecie raciborskim na zachód od Odry,
 - dialekty łaskie; spotykane w okolicach Krzanowic, Pietrowic Wielkich, (południowo-zachodni fragment powiatu raciborskiego),
- dialekty gliwickie:
 - dialekty centralne; występują na terenie aglomeracji górnośląskiej na zachód od rzeki Brynicy, obejmują powiaty mikołowski, pyskowiński, rybnicki,
 - dialekty z pogranicza śląsko-małopolskiego; obejmują zasięgiem Katowice, Tychy, powiat pszczyński,
 - dialekty z pogranicza gliwicko-opolskiego; występują w powiatach tarnogórskim i lublinieckim.

Dialekty te graniczą od północy i wschodu z dialektami małopolskimi; wschodnia granica dialektów śląskich przebiega między Sycowem a Kępem, dalej linią na wschód od Kluczborka, Olesna, Lublińca, Zabrze, Pszczyny, na zachód od Bielska-Białej i dalej na południe do Istebnej, Koniakowa i Czadcy. Na północ od Częstochowy przemieszane są gwary sieradzkie z małopolskimi. Od południowego zachodu i południa dialekty śląskie graniczą z obszarem językowym czeskim i słowackim.

Poprzez folklor (czyli formę przekazów ustnych) społeczność wyrażała swój światopogląd, twórczość, wzorce zachowań. Podobnie jak obrzędowość folklor, korzystając z różnych form: pieśni, opowiadań, przysłów, bajek itp., utrzymywał więź międzyludzką. Koncentrował się na treściach etycznych, moralnych, patriotycznych i nadal funkcjonuje w życiu codziennym.

Na obszarze województwa śląskiego przetrwało do dziś wiele skarbów kultury ludowej, oprócz zabytków architektury i sztuki ludowej kultywuje się niektóre obrzędy i zwyczaje, występuje bogactwo folkloru muzycznego. Ten zaś zachował się głównie u górali śląskich i żywieckich gdzie działają liczne zespoły regionalne. Taniec, muzyka i śpiew funkcjonują tam także poza sceną, czego nie doświadczymy w innych rejonach naszego województwa. Warto zwrócić uwagę na instrumenty ludowe związane z kulturą górali np. heligonka, gajdy, dudy żywieckie, wakat.

Decydujące o specyfice regionu wartości niematerialne stanowią część dziedzictwa kulturowego, z którą stykamy się również współcześnie w życiu codziennym. Przykładem może być obrzędowość doroczna, która najdłużej oparła się upływowi czasu, choć już nie jest tak barwna jak dawniej. Spośród wielu obrzędów, które zachowały się do dzisiaj, do najbardziej znanych należą m.in.: grupy (bandy) mikołajowe z Łąki k. Pszczyny, szlachcice w Zwardoniu

i kilku okolicznych przysiółkach, kolędowanie z połaźniczką, dziady noworoczne (gminy: Żywiec, Rajcza, Milówka, Węgierka Górka, Lipowa), pogrzeb basa (Krzanowice), golenie brody, wodzenie bera/niedźwiedzia (gminy: Zbrosławice, Tworóg, Wielowieś, Pietrowice Wielkie, Woźniki, Kochanowice, Herby, Ożarowice, Kamienica Polska, Konopiska, Niegowa), topienie Marzanny i obchód z goikiem, obchód z kołatkami, tragaczkami, straże grobowe tzw. Turki w Kozięglówkach, Winownie i Lgocie Mokresz (unikatowe na skalę województwa), Misterium Męki Pańskiej w Piekarach Śląskich, wielkanocne procesje konne (Ostropa, Żernica, Pietrowice Wielkie, Bieńkowice, Zawada Książęca, Racibórz – Sudół), śmiergusty w Wilamowicach, wielkanocne zdobienie jaj, pochod z Judoszem w Skoczowie, kwietne dywany układane z okazji Bożego Ciała (raciborskie, wodzisławskie), redyk – wiosenny i jesienny, związany z gospodarką pasterską. Inne tradycje i zwyczaje świadczą o wyjątkowości województwa śląskiego. Wśród nich są także niespotykane w innych częściach naszego kraju np.: ziele, święto ogniowe, święto gradowe.

Inną częścią składową dziedzictwa kulturowego i jednocześnie wyznacznikiem tożsamości regionalnej jest strój ludowy (rozpatrywany w szerszym kontekście niż tylko jako element kultury materialnej). Na terenie województwa, a zwłaszcza na Górnym Śląsku, są jeszcze miejsca, gdzie przedstawicielki starszego pokolenia do tej pory nie rozstały się ze swoim tradycyjnym chłopskim strojem i noszą go na co dzień i od święta. Młodsze kobiety, dziewczęta oraz mężczyźni wkładają go czasem na uroczyste okazje.

Dawniej noszenie stroju manifestowało przynależność etniczną, kulturową i narodową. Jednak obecnie strój regionalny najczęściej zdobi jedynie artystów z grup folklorystycznych. Na obszarze województwa śląskiego wyróżnić można następujące odmiany strojów regionalnych:

- strój bytomski (zwany czasem rozbarskim lub górzańskim),
- strój Górali śląskich,
- strój Lachów śląskich (całkowicie zaginiony),
- strój cieszyński (zwany też wałaskim),
- strój pszczyński,
- strój rybnicki,
- strój żywiecki,
- strój raciborski,
- strój siewiersko-będziński,
- strój częstochowski,
- strój mieszkańców powiatu lublinieckiego,
- strój wilamowicki,
- strój kolonistów bielskich.

Stroje te wyróżniają się bogactwem odmian, a w ich obrębie różnorodnością wersji oraz różnorodnością charakterystycznych elementów dekoracyjnych. Ta różnorodność wynika z kolei nie tylko z odmiennych losów politycznych poszczególnych części omawianych ziem, ale w głównej mierze z ich gospodarczego oraz fizjograficznego zróżnicowania. Odmiany te zasięgiem występowania związane są z granicami historycznych ziem-księstw i państw stanowych.

W wyniku migracji ludności po I, a zwłaszcza po II wojnie światowej oraz wskutek rozwoju przemysłu i komunikacji na niespotykaną wcześniej skalę nastąpiło wymieszanie się ludności, a z nim różnych zjawisk etnograficznych. Dość daleko posunęły się unifikacja i zanik kultury ludowej. Zjawisko to najbardziej jest widoczne w pobliżu większych aglomeracji miejskich i okręgów przemysłowych.

Istnieją jednak dość dobrze zachowane oazy kultywowanego nadal folkloru, a w regionach, gdzie znajdują się większe naturalne przeszkody (w tym przypadku góry), sprzyjające pewnej lokalnej izolacji ludności, folklor i sztuka ludowa żyją autentycznym życiem.

2) SANKTUARIA I DROGI PIELGRZYMEK

Ruch pielgrzymkowy w województwie śląskim nasilił się dopiero w 2. połowie XIX w. Głównym miejscem, do którego zmierzali Ślązacy, była Jasna Góra w Częstochowie. Pielgrzymujący tam po drodze zatrzymywali się w Gidlach. Pielgrzymowano również do sanktuariów w Piekarach Śląskich, na Górze Świętej Anny oraz w Kalwarii Zebrzydowskiej, najstarszego na ziemiach polskich. Celem pielgrzymek były również Bardo i Czerna.

Na terenie województwa śląskiego znajdują się następujące miejsca kultu religijnego:

- sanktuarium-pomnik historii – Sanktuarium Matki Bożej Częstochowskiej na Jasnej Górze;
- sanktuaria ponadregionalne:
 - Sanktuarium Matki Sprawiedliwości i Miłości Społecznej w Piekarach Śląskich,
 - Sanktuarium Matki Bożej Uśmiechniętej w Pszowie,
 - Sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej w Turzy Śląskiej,
 - Sanktuarium Matki Bożej Leśniowskiej Patronki Rodzin w Leśniewie;
- sanktuaria regionalne:
 - Sanktuarium Matki Bożej w Bujakowie,
 - Sanktuarium Świętej Anny w Aleksandrówce,
 - Sanktuarium Świętego Floriana w Chorzowie,
 - Sanktuarium Najświętszego Sakramentu w Jankowicach Rybnickich,
 - Sanktuarium Matki Bożej Miłosierdzia w Mstowie,
 - Sanktuarium Matki Bożej w Lubecku,
 - Sanktuarium Matki Bożej Pokornej w Rudach,
 - Sanktuarium Matki Bożej Raciborskiej;
- pozostałe sanktuaria:
 - Kościół Rzymskokatolicki Sanktuarium Krwi Chrystusa w Częstochowie,
 - Sanktuarium Św. Antoniego z Padwy w Częstochowie,
 - Sanktuarium św. Ojca Pio w Siedlcu koło Częstochowy,
 - Sanktuarium Najświętszej Maryi Panny Anielskiej Pani Dąbrowy Górniczej i Matki Zagłębia,
 - Sanktuarium Świętego Antoniego z Padwy w Dąbrowie Górniczej,
 - Sanktuarium Matki Bożej Dankowskiej w Dankowie,
 - Sanktuarium Matki Bożej z Lourdes w Rudzie Śląskiej-Kochłowicach,
 - Sanktuarium św. Teresy od Dzieciątka Jezus w Rybniku-Chwałowicach,
 - Sanktuarium Matki Bożej Opiekunki Środowiska Naturalnego w Mikołowie-Bujakowie,
 - Sanktuarium Świętego Walentego w Bieruniu Starym,
 - Sanktuarium Matki Boskiej Bytomskiej w Bytomiu,
 - Sanktuarium Matki Bożej Łysieckiej w Gliwicach,
 - Sanktuarium Matki Boskiej Kochawińskiej w Gliwicach,
 - Sanktuarium Matki Bożej Zbrostawickiej w Zbrostawicach,
 - Sanktuarium Matki Bożej Cieszyńskiej w Cieszynie,
 - Sanktuarium Matki Bożej Boguckiej w Katowicach-Bogucicach,
 - Sanktuarium Opatrzności Bożej w Jastrzębiu Zdroju,
 - Sanktuarium Matki Boskiej Gołyskiej w Chybiu,

- Sanktuarium Matki Boskiej Bolesnej w Hałcnowie,
- Sanktuarium Matki Bożej Wspomożenia Wiernych w Przyłękowie,
- Sanktuarium św. Mikołaja w Pierścicu,
- Sanktuarium Matki Bożej Kazimierzowskiej w Rajczy,
- Sanktuarium Matki Bożej Rychwałdzkiej w Rychwałdzie,
- Sanktuarium Narodzenia NMP Jasna Górka w Ślemieniu,
- Sanktuarium św. Barbary w Strumieniu,
- Sanktuarium Wspomożycielki i Królowej Beskidów w Szczyrku,
- Sanktuarium Matki Bożej Pocieszycielki Lelowskiej w Lelowie,
- Sanktuarium Matki Boskiej Kończycyckiej w Kończycach Małych,
- Sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej w Rybnej,
- Sanktuarium Pasyjno-Maryjne w Wąsoszu Górnym,
- Sanktuarium Najświętszej Marii Panny w Zawierciu-Skarżycach,
- Sanktuarium Świętego Krzyża w Pietrowicach Wielkich,
- Sanktuarium Św. Antoniego z Padwy w Koziegłówkach,
- Sanktuarium Matki Bożej Mrzygłodzkiej w Myszkowie,
- Sanktuarium Polskiej Golgoty Wschodu w Będzinie-Syberce,
- Bazylika Najświętszego Serca Pana Jezusa w Dąbrowie Górniczej-Strzemieszycach Wielkich,
- Sanktuarium Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Jaworznie,
- Sanktuarium Matki Boskiej Skałkowej w Podzamczu k. Ogrodzieńca,
- Sanktuarium Matki Bożej Śnieżnej Opiekunki Rodzin w Biskupicach koło Pilicy,
- Sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej w Sosnowcu-Zagórzcu,
- Sanktuarium Matki Bożej Dobrej Drogi w Wojkowicach Kościelnych;
- miejsca szczególne, ale nie sanktuaria – 3 miejsca (Katowice-Panewniki, Gliwice, Skoczów).

3) Miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne

Celem ochrony pamięci jest zachowanie i utrwalenie wszelkich znaczących dla tożsamości narodowej wydarzeń, faktów, postaci z dziejów państwa i narodu polskiego, walk o zjednoczenie i niepodległość. Do miejsc upamiętniających wydarzenia historyczne należą m.in.:

- Szlak Husarii Jana III Sobieskiego – Będzin, Piekary, Gliwice, Racibórz, Rudy, Krzanowice,
- kopiec wyzwolenia w Piekarach Śląskich,
- wieża spadochronowa w Katowicach,
- radiostacja w Gliwicach – pomnik historii,
- szlak męczenników oświęcimskich – Ćwiklice, Pszczyna, Żory, Rybnik.

ZAŁĄCZNIK 3

TEMATYCZNE SZLAKI KULTUROWE O ZASIĘGU WOJEWÓDZKIM⁵⁵

1. Szlak Architektury Drewnianej

W 2002 r. na wniosek marszałka województwa śląskiego powstał *Szlak Architektury Drewnianej*. Na szlaku jest 5 pętli, łączących przede wszystkim najciekawsze przykłady drewnianej architektury sakralnej – od wieku XV po okres dwudziestolecia międzywojennego (kościół pw. św. Jadwigi w Zabrze-Porębie), obydwie skanseny: Muzeum Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie i Zagrodę Wsi Pszczyńskiej, oraz ciekawe przykłady drewnianej architektury świeckiej – Dom Tkacza w Bielsku-Białej i starą karcznię w Jeleśni. Jego trasa główna łączy się z podobnym szlakiem w województwie małopolskim.

Pętla Częstochowska

Częstochowa – Olsztyn – Zrębice – Janów – Żarki – Kozięłowy – Cynków – Woźniki – Sośnica – Koszęcin – Boronów – Bór Zapilski – Truskolasy – Kłobuck – Mokra – Miedźno – Częstochowa (180 km).

Pętla ma połączenie z trasą główną przez Koszęcin i Pętlą Gliwicką (Sośnica – Miasteczko Śląskie – Tarnowskie Góry – Gliwice).

Pętla Gliwicka

Gliwice – Ostropa – Smolnica – Sośnicowice – Sierakowice – Rudziniec – Poniszowice – Paczyna – Zacharzowice – Sieroty – Zacharzowice – Łubie – Księży Las – Szalsza – Gliwice – Zabrze – Ruda Śląska – Halemba – Paniowy – Borowa Wieś – Bojków – Żernica – Smolnica – Ostropa – Gliwice (160 km).

Pętla jest fragmentem trasy głównej i ma połączenie z Pętlą Częstochowską (Szalsza – Tarnowskie Góry – Koszęcin) i z Pętlą Rybnicką (Żernica – Wilcza lub Paniowy – Bełk).

Pętla Rybnicka

Rybnik – Wielopole – Ochojec – Wilcza – Czerwionka-Leszczyny – Bełk – Palowice – Żory – Szeroka – Jastrzębie Zdrój – Gołkowice – Chwałowice – Ligocka Kuźnia – Rybnik (130 km).

Pętla ma połączenie z Pętlą Gliwicką (Wilcza – Żernica oraz Bełk – Paniowy), a także z Pętlą Pszczyńską (Jastrzębie Zdrój – Pielgrzymowice).

Pętla Pszczyńska

Pszczyna – Ćwiklice – Grzawa – Miedźna – Góra – Jawiszowice – Wilamowice – Stara Wieś – Bestwina – Bielsko-Biała-Komorowice – Jasienica – Bielowicko – Skoczów – Ogrodzona – Zamarski – Kończyce Wielkie – Kaczyce – Zebrzydowice – Pielgrzymowice – Strumień – Wisła Mała – Łąka – Pszczyna (135 km).

Pętla jest fragmentem trasy głównej i ma połączenie z Pętlą Rybnicką (Pielgrzymowice – Jastrzębie Zdrój lub Zebrzydowice – Gołkowice) oraz odcinek wspólny z Pętlą Beskidzką (Bielsko-Biała Komorowice – Skoczów).

⁵⁵ W załączniku opisane zostały Szlak Architektury Drewnianej i Szlak Zabytków Techniki. Nie ujęto Szlaku Orlich Gniazd ze względu na genezę i czas jego powstania oraz Szlaku Kulinarного „Śląskie Smaki” ze względu na jego motyw wiodący związany z tradycjami niematerialnymi.

Pętla Beskidzka

Bielsko-Biała-Komorowice – Bielowicko – Skoczów – Ustroń-Nierodzim – Wisła – Istebna – Koniaków – Laliki-Pochodzita – Milówka – Cięcina – Żywiec – Łodygowice – Bielsko-Biała-Mikuszowice – Bielsko-Biała centrum (120 km).

Pętla jest fragmentem trasy głównej i ma odcinek wspólny z Pętlą Pszczyńską (Bielsko-Biała Komorowice – Skoczów).

Od 2013 roku operatorem Szlaku Architektury Drewnianej jest muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”.

2. Szlak Zabytków Techniki Województwa Śląskiego

Szlak Zabytków Techniki Województwa Śląskiego został utworzony w 2006 r. Tworzy go obecnie 40 obiektów, z których 6 znajduje się w Katowicach, 4 w Zabrze, 3 w Gliwicach i Częstochowie, 2 w Tarnowskich Górach. Najwięcej obiektów reprezentuje branżę górniczą (8) i kolejową (3), oprócz tego reprezentowane są branże hutnicza, spożywcza i inne, a także osiedla i kolonie robotnicze.

W skład szlaku wchodzi następujące obiekty:

Bielsko-Biała – Stara Fabryka – Oddział Muzeum w Bielsku-Białej. Placówka została utworzona w 1979 roku, ale dopiero w 1996 roku udostępniono ją zwiedzającym. Muzeum mieści się w halach fabryki sukna braci Karola i Gustava Büttnerów, które pochodzą z końca XIX wieku. W zbiorach placówki znajdują się maszyny tkackie, przędzalnicze, farbiarskie, ciąg technologiczny do produkcji kapeluszy, kolekcja krosien. Ponadto Muzeum posiada bogaty zbiór sprzętu radiowo-telewizyjnego, gospodarstwa domowego, sportowego, pożarniczego, poligraficznego i fonograficznego.

Bytom – Górnośląskie Koleje Wąskotorowe. Koleje zostały zbudowane w połowie XIX wieku. Rozstaw szyn kolei wąskotorowej wynosi 30 cali pruskich, czyli 785 mm. Dzisiaj trasa turystyczna biegnie z Bytomia do Miasteczka Śląskiego, ma długość 23 km, pociąg jedzie z prędkością 20 km/h.

Chorzów – Szyb „Prezydent”. Wieżę zbudowano w 1932 roku na terenie powstałej w 1814 roku kopalni „Król”. Zaprojektowana została przez Ryszarda Heilemana. Konstrukcja wieży wykonana jest z żelbetu, co wyróżnia ją spośród wielu stalowych wież wyciągowych. Jej wysokość wynosi około 42 m.

Cieszyn – Muzeum Drukarstwa. Muzeum powstało w 1996 roku dla zachowania dóbr kulturowych i materialnych cieszyńskiego drukarstwa. W placówce można podziwiać zachowaną typograficzną drukarnię z całym bogactwem czcionek, matryc, klisz chemigraficznych i drzeworytniczych, urządzeń i maszyn odlewniczych, urządzeń drukujących, pras dociskowych i urządzeń introligatorskich.

Cieszyn – Browar Zamkowy Cieszyn. Browar został założony w latach 40. XIX wieku. Inicjatorem utworzenia zakładu na górze zamkowej w centrum miasta był Karol Ludwik Habsburg. Nawiązujący do średniowiecznych tradycji miasta, browar specjalizował się w produkcji piwa typu pilzneńskiego. Piwo produkowane jest w tym miejscu do dziś.

Czeladź – Galeria Sztuki Współczesnej „Elektrownia”. Galeria funkcjonuje w budynku dawnej elektrowni kopalni „Saturn”, która została wybudowana przez Towarzystwo Górniczo-Przemysłowe o tej samej nazwie. W budynku zachował się park maszynowy służący do eksploatacji szybu wydobywczego.

Czerwionka – Leszczyny – Familoki. Osiedle robotnicze powstałe z inicjatywy koncernu „Zjednoczone Huty Królewska i Lura” dla pracowników kopalni węgla „Dębieńsko”. Budowę domów dla pracowników powierzono mistrzowi budowlanemu Storkowi z Czerwionki. Całość osiedla powstało etapami w okresie od 1898 do 1916 roku. W sumie wzniesiono w tym miejscu 84 budynki jedno i dwukondygnacyjne.

Częstochowa – Muzeum Górnictwa Rud Żelaza. Zlokalizowane na terenie Parku im. Stanisława Staszica. Jest to rekonstrukcja kopalni rud żelaza mieszcząca się w wyrobisku chodnikowym w obudowie drewnianej i stalowej. Ekspozycja składa się z fragmentów ścian eksploatacyjnych wraz z maszynami i urządzeniami górniczymi (m.in. tabor górniczy, ładowarki, klatka szybowa, szybowski, tachograf, oświetlenie, narzędzia, sprzęt ratowniczy).

Częstochowa – Muzeum Historii Kolei. W 1995 roku w Częstochowie powstało Towarzystwo Przyjaciół Kolei Warszawsko Wiedeńskiej, które jako swoje główne zadanie przyjęło uchronienie od zniszczenia pamiątek kolejowych. W 2001 roku zostało utworzone Muzeum Historii Kolei, które mieści się na pierwszym piętrze budynku dworca Częstochowa-Stradom. Stacja Stradom wchodziła w skład Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej.

Częstochowa – Muzeum Produkcji Zapalek. Zakłady Przemysłu Zapalczanego założyli Karol von Gehlig i Julian Huch w latach 1880–1882. Muzeum Produkcji Zapalek powstało w 2002 roku, znajduje się na terenie tychże zakładów. W Muzeum można obejrzeć czynną linię technologiczną pochodzącą z lat 30. XX wieku (m.in. automaty zapalczone z lat 1930–1931, ładownice zapalek do pudełek z lat 1926–1933), budynki industrialne z początku XX wieku oraz zapoznać się z całym procesem powstawania zapalek.

Dąbrowa Górnicza – Kopalnia Ćwiczebna Muzeum Miejskiego „Sztygarka”. W latach 1927–1929 w południowo-wschodniej części terenów górniczych dawnej kopalni węgla „Paryż”, powstała Kopalnia Ćwiczebna. Służyła głównie jako obiekt szkoleń pobliskiej Państwowej Szkoły Górniczej i Hutniczej, prowadzone na jej terenie zajęcia teoretyczne i praktyczne miały przybliżyć studentom specyfikę pracy oraz zaznajomić z urządzeniami górniczymi. Podczas prac drążeniowych studenci wykonywali pomiary wentylacyjne i podziemne, jak również zdjęcia geologiczne.

Gliwice – Muzeum Techniki Sanitarnej. Pierwszą oczyszczalnię ścieków w Gliwicach wybudowano w 1909 roku. Muzeum Techniki Sanitarnej jest zlokalizowane w budynku starej pompowni, należącej do dawnej oczyszczalni, w którym zainstalowane są zabytkowe urządzenia, działające od początku istnienia obiektu. Nowe obiekty wybudowane obok starej pompowni ścieków zostały zaprojektowane w stylu nawiązującym do pierwotnego obiektu.

Gliwice – Oddział Odlewnictwa Artystycznego Obiekt jako filia Muzeum w Gliwicach powstał w 1991 roku. Od 2010 Oddział mieści się w dawnej maszynowni Kopalni Węgla Kamiennego Gliwice zbudowanej w latach 1912–1914 według projektu Emila i Georga Zillmanów. Stała wystawa muzeum prezentuje kolekcję odlewów artystycznych z żeliwa i brązu, głównie XIX- i XX-wiecznych oraz drobne formy artystyczne, tzw. galanterię produkowaną w Królewskiej Odlewni Żeliwa w Gliwicach należącej do grupy trzech największych, pruskich odlewni artystycznych.

Gliwice – Radiostacja. Kompleks obiektów radiostacji został wzniesiony w latach 1934–1935 przez budowniczych niemieckich. W budynku głównym radiostacji nadawczej zachowało się sporo oryginalnej aparatury. Najcenniejszym obiektem kompleksu jest będąca zabytkiem techniki wieża telekomunikacyjna, najwyższa na świecie zabytkowa konstrukcja drewniana. Wieża ma wysokość 110,7 m, została wzniesiona jako przestrzenna konstrukcja kratowa w całości z drewna modrzewiowego. Na początku 2005 roku Radiostacja Gliwicka stała się kolejnym Oddziałem Muzeum w Gliwicach i nosi nazwę Muzeum Historii Radia i Sztuki Mediów.

Karchowice – Zabytkowy Zakład Produkcji Wody „Zawada”. W 1874 roku zrobiono pierwsze odwierty w okolicach wsi Zawada i Karchowice, a osiem lat później zakończono prace wiertnicze przy najgłębszej studni – tzw. Karchowickiej Studni Głębiniowej (o głębokości 215 m). W latach 1894–1895 przystąpiono do budowy kompleksu wodociągowego w Karchowicach. Wzniesiono wolno stojące budynki: stacji pomp, kotłowni parowej i administracyjne. Zainstalowano również konieczne zespoły pompowe o napędzie parowym oraz kotły do produkcji pary. W zakładzie zachowało się zabytkowe wyposażenie wnętrza.

Katowice – Muzeum Śląskie. Od 2015 roku nowa siedziba Muzeum Śląskiego znajduje się na terenie dawnej kopalni węgla kamiennego „Katowice”. Jej początki sięgają 1823 roku, kiedy rozpoczęto wydobywanie i nadano jej nazwę „Ferdynand”. W 1936 roku w trakcie procesu polonizacji górnośląskich zakładów przemysłowych kopalnia otrzymała nazwę „Katowice”. W szczytowym momencie istnienia, w 1979 roku wydobywano tutaj 1 895 546 ton węgla. Obecnie na terenie Muzeum Śląskiego zachowało się kilkanaście zabudowań pogórnich, min.: wieże wydobywcze szybów „Bartosz” i „Warszawa”, centrala elektryczna, stolarnia, kuźnia, warsztat mechaniczny i wieża wodna.

Katowice – Muzeum Hutnictwa Cynku – Walcownia. Budynek Walcowni Cynku w Szopienicach został wzniesiony w 1904 roku przez koncern „Georg Giesches Erben”. Nowy wydział umożliwiał firmie wytwarzanie gotowych wyrobów w postaci blachy, kształtowników i drutu. Produkcja w tym miejscu została zakończona w 2002 roku. We wnętrzu hali zachował się kompletny zespół do produkcji blachy, składający się z pieców, walcarek, nożyc gilotynowych i maszyn parowych. W 2017 roku obiekt udostępniono zwiedzającym powołując Muzeum.

Katowice – Fabryka Porcelany. Zabudowania kompleksu pochodzą z przełomu XIX i XX wieku, kiedy działała tutaj fabryka pasz dla zwierząt hodowlanych. W latach 1923–1925 zabudowania zostały przekształcone w fabrykę porcelany, która została przejęta przez koncern „Giesche S.A.”. Całość zachowanych zabudowań liczy blisko 3 ha powierzchni, a na jej terenie znajdują się budynki mieszczące min.: piecownię, malarnie oraz wzorownię.

Katowice – Galeria Szyb „Wilson”. Szyb był częścią kopalni „Wieczorek”, której początki sięgają 1826 roku. Szyb zaczęto drążyć w 1864 roku, w 1899 roku wybudowano wg projektu braci Georga i Emila Zillmannów zakład przeróbczy „Wilson”, na który składały się m.in. dwie sortownie. Swoją siedzibę ma tu, powstała w 2001 roku, Galeria Szyb „Wilson”.

Katowice – Osiedle Giszowiec. Osiedle zostało wybudowane w latach 1906–1910, podobnie jak Nikiszowiec dla robotników kopalni „Giesche”. Jego projektantami byli także bracia Zillmannowie. Giszowiec jest unikatowym przykładem realizacji idei miasta-ogrodu Ebeneza Howarda. Jedno-, dwu- i czteropokojowe domy dla robotników i urzędników wzorowano na chałupach wiejskich, angielskich cottage’ach i architekturze małomiasteczkowej. Po 1975 roku zburzono prawie dwie trzecie osiedla, wznosząc na miejscu małych domów bloki z wielkiej płyty.

Katowice – Osiedle Nikiszowiec. Osiedle powstało w latach 1908–1912 według projektu architektów braci Emila i Georga Zillmannów. Wybudowane zostało dla robotników kopalni „Giesche” (obecnie kopalnia „Wieczorek”). Osiedle składa się z 6 kwartałów połączonych arkadowymi przewiązkami, złożonych ze zwartych, czterobocznych bloków wielomieszkańczych. Zespół mieszkalny zachował się do dnia dzisiejszego w niemal niezmiennym stanie, całość osiedla ma jednolity charakter.

Łaziska Górne – Muzeum Energetyki. Muzeum mieści się w budynku rozdzielni 60 kV z 1926 roku. Muzeum posiada ponad 2500 eksponatów (m.in. silnik spalinowy Deutz z 1937 roku, żarówka latarni morskiej w Świnoujściu o mocy 4200 W, duży zbiór liczników kilowatogodzin, najmniejsza książka o elektrowni autorstwa Zygmunta Szkocnego oraz pamiątki związane z historią Elektrowni „Łaziska”).

Mysłowice – Centralne Muzeum Pożarnictwa. Muzeum powstało dzięki powołanemu w 1974 roku Społecznemu Komitetowi Organizacyjnemu Budowy Muzeum. Otwarcie placówki nastąpiło w 1975 roku. Ekspozycja muzealna pokazuje historię polskiego pożarnictwa od połowy XIX wieku do czasów współczesnych. Wśród eksponatów można znaleźć liczne pojazdy konne, samochody pożarnicze, pompy, sprzęt alarmowy, umundurowanie, sztandary. Na szczególną uwagę zasługuje sikawka konna z 1717 roku pochodząca z klasztoru cystersów w Henrykowie.

Pszczyna – Muzeum Prasy Śląskiej. Muzeum powstało w 1985 roku. Ekspozycja muzealna ukazuje dzieje prasy śląskiej od jej początków aż do 1939 roku. Muzeum gromadzi zabytkowe maszyny, urządzenia drukarskie (m.in. maszyny arkuszowe z początku XX wieku, linotypy, odlewarki tytułów i linii) i introligatorskie, a także prasę pszczyńską i cieszyńską. Muzeum jest jedną z najstarszych oficyn wydawniczych w województwie śląskim.

Radzionków – Muzeum Chleba, Szkoły i Ciekawostek. Muzeum powstało w 2000 roku dzięki inicjatywie Piotra Mankiewicza. Muzeum zgromadziło kilka tysięcy eksponatów, m.in. maszyny, urządzenia i narzędzia piekarskie pochodzące z XIX i XX wieku, wyposażenie wnętrz mieszkalnych i usługowych, dokumenty archiwalne, grafiki, pocztówki, fotografie i wiele innych. Atrakcją Muzeum jest możliwość własnoręcznego wypieku chleba przez zwiedzających, co przyciąga głównie dzieci i młodzież.

Ruda Śląska – Kolonia Robotnicza „Ficinus”. Kolonia powstała ok. 1860 roku dla pracowników kopalni „Gottessegen” (obecnie kopalnia „Pokój”). Właścicielami kopalni byli przemysłowcy z rodu Donnersmarcków, którzy byli również fundatorami osiedla. Kolonia składa się z szesnastu domów i stanowi jeden z najstarszych zachowanych zespołów budownictwa patronackiego na Górnym Śląsku. Wszystkie zbudowano z piaskowca, a otwory okienne i drzwiowe ozdobiono ceglany obramieniem. W ostatnich latach zespół został poddany gruntownej rewitalizacji wraz ze zmianą funkcji na pasaż usługowo-handlowy.

Rudy – Kolej Wąskotorowa w Rudach, W 1899 roku została uruchomiona linia kolejki wąskotorowej z Gliwic do Rud, półtora roku później oddano do użytku odcinek Rudy–Paproc. Najwięcej pasażerów (około 2 mln rocznie) korzystało z kolejki w latach pięćdziesiątych XX wieku. Dziś kolejką opiekuje się Towarzystwo Służby Ochrony Zabytków Kolei. Kolejka kursuje na trasie Rudy–Paproc, podróż w obie strony trwa około godziny.

Rybnik – Zabytkowa Kopalnia „Ignacy”. Kopalnia powstała w 1792 roku. Początkowo nosiła nazwę „Hoym”, pochodzącą od nazwiska pruskiego ministra prowincji śląskiej Karola von Hoyma, Po I wojnie światowej nazwę zakładu zmieniono na „Ignacy”, na cześć prezydenta RP Ignacego Mościckiego. Na terenie kopalni zachowały się dwie parowe maszyny wyciągowe z 1900 roku i 1920 roku.

Siemianowice Śląskie – Park Tradycji. Park Tradycji powstał w budynku dawnej maszynowni zlikwidowanej kopalni „Michał” w Siemianowicach Śląskich, której historia sięga połowy XIX wieku. Budynkowi towarzyszy 56-metrowa metalowa wieża wyciągowa szybu „Krystyn”.

Świętochłowice – Wieże KWK Polska. Inicjatorem uruchomienia kopalni w Świętochłowicach był baron Guido Henckel von Donnersmarck. Przedsiębiorstwo powstało w 1872 roku i na cześć zjednoczenia państwa niemieckiego otrzymało nazwę „Deutschland”. W 1937 roku w wyniku procesu polonizacji górnośląskiego przemysłu otrzymało nazwę „Polska”. W 1979 roku wydobyte się tutaj 2 037 838 ton węgla. Z całego kompleksu kopalni zachowały się dwie wieże szybowe. Wniesiono je w latach 1884–1887. Obie charakteryzują się rzadko spotykaną konstrukcją. Jedna została zaplanowana jako wieża koźłowa w drugiej znowu maszyna wyciągowa została umieszczona na szczycie czterokondygnacyjnej konstrukcji stalowej.

Tarnowskie Góry – Sztolnia Czarnego Pstrąga. Sztolnia stanowi fragment dawnej sztolni „Fryderyk”) wykutej w skale dolomitowej w latach 1821–1835. Nazwa sztolni pochodzi od ryb

wpływających tam z rzeki, które przy ograniczonym świetle pracującym tam górnikom wydawały się czarne.

Tarnowskie Góry – Zabytkowa Kopalnia Rud Srebrnośnych. Staraniem Towarzystwa Miłośników Ziemi Tarnogórskiej w 1976 roku Zabytkową Kopalnię przekształcono w obiekt turystyczny. Dostępne dla zwiedzających wyrobiska pochodzą z wieków XVI–XIX, sięgają 40,5 m poniżej poziomu terenu.

Tychy – Tyskie Browarium. Pierwsza wzmianka o tyskim browarze pochodzi z *Urbarza państwa pszczyńskiego* z 1629 roku. Pod koniec XIX i na początku XX wieku był największym browarem w Europie. Na jego terenie zachowało się wiele budynków z końca XIX i początku XX wieku, m.in. słodownia, warzelnia, bednarnia ze stolarnią, kasyno, willa dyrektora. W 2004 roku zostało otwarte Muzeum Piwowarstwa, mieści się ono w budynku dawnej kaplicy ewangelickiej pochodzącym z około 1820 roku.

Tychy – Browar Obywatelski. W latach 90. XIX wieku mieszkańcy wsi Tychy zawiązali z towarzystwem budowy browarów w Brzegu komitet budowy nowego browaru. Wybrano teren sąsiadujący z dworcem kolejowym. Nazwa zakładu brzmiała: Browar Obywatelski, a głównym udziałowcem była spółka piwowarska „Bieger Aktien Brauerei Gesellschaft”. Browar rozpoczął produkcję w 1898 roku i w szybkim czasie stał się poważną konkurencją dla pobliskiego Browaru Książęcego.

Ustroń – Muzeum Ustrońskie im. Jana Jarockiego. Muzeum powstało w 1986 roku dzięki Ustrońskim Zakładom Kuźniczym. Siedziba Muzeum mieści się w zabytkowym budynku dawnej dyrekcji Huty „Klemens”. Gromadzi eksponaty z zakresu techniki hutniczej i kuźniczej, historii, etnografii, lecznictwa uzdrowiskowego oraz sztuki.

Zabrze – Kopalnia „Guido” . Kopalnia została założona w 1855 r., po zakończeniu eksploatacji pełnił funkcję węzła odwadniającego, kopalni doświadczalnej, a od 1982 – Skansenu Górniczego. W 1987 roku obiekt został wpisany do rejestru zabytków, a w kolejnych latach powstawały liczne inicjatywy mające na celu uratowanie skansenu i jego adaptację na cele muzealno-turystyczne. Przetrwwały zespół zabudowań kopalni Guido składa się z szybu „Kolejowy” z budynkiem nadszybowym oraz sąsiadującym budynkiem maszynowni, szybiku „Guido” oraz wyrobisk podziemnych, sięgających na poziom 170 m i 320 m głębokości. W 2007 roku Zabytkowa Kopalnia Węgla Kamiennego „Guido” została otwarta, oferując zwiedzającym bogatą ofertę turystyczną.

Zabrze – Kopalnia „Królowa Luiza” w Zabrze. Kopalnia „Królowa Luiza” jest jedną z najstarszych kopalni na Górnym Śląsku, jej początki sięgają XVIII wieku. Najcenniejszym zabytkiem w nadziemnej części skansenu jest parowa maszyna wyciągowa wyprodukowana w 1915 roku w hucie „Prinz Rudolf” w Dülmen. W sztolni, której długość chodników wynosi 1,5 km, można zobaczyć wyrobiska zarówno XIX-, jak i XX-wieczne.

Zabrze – Szyb „Maciej”. Szyb był jednym z szybów kopalni „Concordia”. W XVII wieku właścicielem miejscowych dóbr ziemskich był Maciej Wilczek i najprawdopodobniej od jego imienia szyb wziął nazwę. Szyb „Maciej” zgłębiony został w latach 1905–1915, a jego głębokość wynosiła 198 m. Ostateczna likwidacja szybu i przekształcenie go w studnię nastąpiło w 1993 roku.

Żarki – Stary młyn. Muzeum Dawnych Rzemiosł. Zabudowania młyna pochodzą z przełomu lat 20. i 30. XX wieku. Wówczas ziemianin Siedlecki z Koniecpola uruchomił w mieście młyn elektryczny. Budynek wzniesiono z charakterystycznego łamanego kamienia wapiennego. W 2013 roku nieczynny młyn stał się własnością miasta. W 2015 roku po przeprowadzeniu generalnego remontu budynek starego młyna stał się siedzibą Muzeum Dawnych Rzemiosł.

Żywiec – Muzeum Browaru „Żywiec”. Tradycje piwowarskie Żywca wywodzą się już z wieków średnich. W 1268 roku miasto wraz z prawem lokacyjnym otrzymało przywilej warzenia piwa,

który w 1448 roku potwierdził książę oświęcimski Przemysław. Browar został założony przez Albrechta Fryderyka Habsburga w 1856 roku. Browar jest udostępniony dla ruchu turystycznego, można oglądać ciąg technologiczny, liczne eksponaty dokumentujące historię zakładu oraz Muzeum Browaru.

ZAŁĄCZNIK 4

MUZEA O CHARAKTERZE REGIONALNYM, KTÓRYCH ORGANIZATOREM LUB WSPÓŁORGANIZATOREM JEST WOJEWÓDZTWO ŚLĄSKIE

- Bielsko-Biała – Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej
- Bytom – Muzeum Górnośląskie
- Chorzów – Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”
- Katowice – Muzeum Śląskie
- Pszczyna – Muzeum Zamkowe w Pszczynie
- Świętochłowice – Muzeum Powstań Śląskich w Świętochłowicach
- Zabrze – Muzeum Górnictwa Węglowego

ZAŁĄCZNIK 5

DOBRA KULTURY WSPÓŁCZESNEJ

W polskim ustawodawstwie zarysowana jest granica pomiędzy obiektami zabytkowymi i współczesnymi. Zabytki zgodnie z definicją określoną w art. 3.1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 roku (tekst jednolity Dz.U. 2021 poz. 710 z późniejszymi zmianami) to obiekty, które charakteryzują się trzema cechami – są dziełem człowieka, są świadectwem minionej epoki oraz posiadają wartość historyczną, architektoniczną lub naukową, co powoduje, że ich zachowanie leży w interesie społecznym. Definicja ta wyklucza z ochrony (wynikającej z cytowanej ustawy) grupę dóbr kultury, które nie spełniają warunku drugiego, czyli takie, które powstały w czasach nam współczesnych, zwyczajowo w tym przypadku przyjmuje się okres po II wojnie światowej. W celu zachowania i ochrony wartościowych obiektów nie spełniających kryteriów ustawowej definicji zabytku powstało pojęcie dobra kultury współczesnej zawarte w ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 27 marca 2003 roku (tekst jednolity Dz.U. 2021 poz. 741 z późniejszymi zmianami) Zgodnie z art. 2 pkt 10 tejże ustawy dobro kultury współczesnej to dobro kultury niebędące zabytkiem a będące uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, posiadające jednocześnie wysoką wartość artystyczną lub historyczną. Dobrami kultury współczesnej, zgodnie z ustawą mogą być m.in. pomniki, miejsca pamięci, budynki (także ich wnętrza lub detale), zespoły budynków, założenia urbanistyczne czy krajobrazowe.

Granica pomiędzy obiektami zabytkowymi a dobrami kultury współczesnej nie jest ostra, tym samym daje duże możliwości interpretacji. Szczególnie dotyczy to założeń zawartych w przytoczonych definicjach mówiących, że zabytek jest świadectwem minionej epoki, a dobro kultury współczesnej powstało w czasach znanych obecnie żyjącym. Dobrym przykładem są tu dzieła architektury powstałe w okresie socrealizmu, który w Polsce trwał od 1949 do 1956 roku. Zatem z jednej strony są one „świadectwem minionej epoki”, z drugiej powstały w czasach nam współczesnych. Socrealistyczne budynki mogą być zatem uznane za zabytki, ale mogą znajdować się też na liście dóbr kultury współczesnej. Oczywiście uznanie obiektu za dobro kultury współczesnej nie wyklucza wpisania go do rejestru zabytków. Do rejestru zabytków wpisane są na przykład: Planetarium Śląskie, hala wystawowa „Kapelusz” i „Galeria Rzeźby Śląskiej” na terenie Parku Śląskiego, czy mozaika pierwotnie znajdująca się na budynku Zakładu Elektroniki Górniczej w Tychach (ob. w Zespole Szkół nr 4 im. Janusza Groszkowskiego).

Sprawa się komplikuje w przypadku obiektów brutalistycznych czy postmodernistycznych, które to nurty w zależności od naukowych interpretacji mogą zostać uznane za zakończone lub też dalej trwające.

Za zachowanie i ochronę dóbr kultury współczesnej odpowiedzialność ponoszą województwa i samorządy lokalne. Zgodnie z ustawą o planowaniu przestrzennym zasady ochrony dóbr kultury współczesnej muszą być określone w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego (art. 10 ust 2 pkt 4), miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego (art. 15 ust 2 pkt 4) oraz planie zagospodarowania przestrzennego województwa. (art. 39 ust. 3 pkt 2).

Plan zagospodarowania przestrzennego Województwa Śląskiego⁵⁶ uwzględnia problematykę ochrony dóbr kultury współczesnej przyjmując zasadę Ochrony dóbr kultury współczesnej

⁵⁶ Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Śląskiego 2020+ (załącznik do uchwały nr V/26/2/2016 Sejmiku Województwa Śląskiego z dnia 29 sierpnia 2016 roku).

przed degradacją poprzez zapisy w gminnych dokumentach planistycznych⁵⁷. Wykaz dóbr kultury, do których odnosi się powyższy zapis to⁵⁸:

- Drogomyśl, kościół pw. Matki Boskiej Częstochowskiej
- Chorzów, Wojewódzki Park Kultury i Wypoczynku („Park Śląski”)
- Chorzów, Pałac Ślubów, ul. H. Dąbrowskiego 24
- Częstochowa, Filharmonia
- Częstochowa, kościół pw. św. Wojciecha
- Gliwice, Wydział Budownictwa Politechniki Śląskiej
- Gliwice, Wydział Górniczy i Geologii Politechniki Śląskiej
- Gliwice, Wydział Architektury Politechniki Śląskiej
- Jastrzębie-Zdrój, kościół pw. NMP Matki Kościoła
- Katowice, gmach Związków Zawodowych (właściwie budynek Okręgowej Rady Związków Zawodowych)
- Katowice, osiedle Tysiąclecia
- Katowice, Hala Widowiskowo-Sportowa „Spodek”
- Katowice, Dom Handlowy „Zenit”
- Katowice „Ślizgowiec”
- Katowice, budynek TVP Katowice, ul. Telewizyjna
- Katowice „Haperowiec”
- Katowice, Pomnik Powstańców Śląskich
- Katowice „Separator” Biuro Studiów i Projektów Przeróbki Węgla
- Katowice, Superjednostka
- Katowice, Dom Handlowy „Skarbek”
- Katowice, kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego i Matki Bożej
- Katowice, wieżowce Stalexportu – „Trzonoliniowce”
- Pawłowice, kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego
- Rybnik, Teatr Ziemi Rybnickiej
- Racibórz, Szkoła Muzyczna im. St. Moniuszki
- Tychy, osiedle „A”
- Tychy, osiedle „B”
- Tychy, kościół pw. św. Jana Chrzciciela
- Tychy, Urząd Miejski d. Gmach Miejskiej Rady Narodowej
- Tychy, kościół pw. Świętego Ducha
- Ustroń-Jaszowiec – dzielnica wczasowa
- Ustroń Zawodzie, Dzielnica Leczniczo-Rehabilitacyjna
- Ustroń, Śląski Szpital Reumatologiczno-Rehabilitacyjny
- Zabrze, Dom Muzyki i Tańca

Wśród wymienionych obiektów, szczególnym jest Wojewódzki Park Kultury i Wypoczynku („Park Śląski”) realizowany z inicjatywy gen. Jerzego Ziętka od 1951. Projekt założenia urbanistycznego opracował Władysław Niemirski. Park ma powierzchnię około 630 ha. Obszar parku charakteryzuje się urozmaiconą rzeźbą terenu, znacznym zróżnicowaniem warunków siedliskowych i bogactwem gatunkowym flory i fauny. Park ma wyjątkowe wartości krajobrazowe, przyrodnicze, architektoniczne i kulturowe. Jest to nowatorski przykład rekultywacji terenów poprzemysłowych i przystosowania ich do funkcji wypoczynkowych, sportowych i kulturalnych. Na terenie Parku Śląskiego znajduje się szereg budynków

⁵⁷ *Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Śląskiego 2020+, Rozdział IV: Zasady zagospodarowania obszarów funkcjonalnych.*

⁵⁸ *Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Śląskiego, Aneks 4: Katalog dóbr kultury współczesnej.*

i urządzeń oraz liczne przykłady małej architektury, które są reprezentatywnymi przykładami sztuki 2. połowy XX w. Wśród nich na liście Dóbr Kultury Współczesnej zawartej w Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Śląskiego 2020+ są: wyszczególnione: Planetarium Śląskie (arch. Zbigniew Soława, realizacja 1953–1955), Kąpielisko „Fala” (Alojzy Wróblewski, Jan Kozub, Franciszek Koczy, 1966), Śląski Ogród Zoologiczny (1954), Restauracja Przystań (Zbigniew Rzepecki), budynek administracji Parku (Henryk Buszko, Aleksander Franta), hala wystawowa „Kapelusz” (Jerzy Gottfried, Włodzimierz Faiferek, 1965–1967). Na terenie parku znajduje się również duża liczba rzeźb plenerowych powstałych w 2. połowie XX w. Większość zlokalizowana jest przy restauracji „Łania” i tworzy kolekcję „Galeria Rzeźby Śląskiej”. Pośród nich znajdują się rzeźby takich twórców, jak: Z. Brachmański, A. Cienciała, Z. Cierniak, A. Dyrda, G. Grzywaczyk, S. Hochuł, J. Kędziora, J. Krakowczyk, T. Sadowski, J. Sarapata, J. Ślusarczyk, L. Trybowski, M. Wnuk.

Poza przytoczonym powyżej spisem dóbr kultury współczesnej, na terenie województwa śląskiego mamy również inne obiekty powstałe współcześnie, a posiadające wartości artystyczne bądź historyczne, predestynujące do uznania za dobro kultury współczesnej. Wśród nich znajdują się różnego typu obiekty: budynki mieszkalne (np. tzw. „Brama Słońca w Tychach), szkoły (np. Zespół Szkół nr 2 w Tychach), instytucje kultury (np. Miejska Galeria Sztuki w Częstochowie, Teatr Mały w Tychach), kościoły (np. kościół św. Ducha w Chorzowie, kościół pw. Krzyża Świętego w Pawłowicach), pomniki (np. Pomnik Złamanych Sztandarów w Czeladzi, pomnik Żołnierza Polskiego w Katowicach) czy monumentalne dekoracje ścienne (np. mozaika na budynkach Wydziału Matematyki i Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, mozaika „Konstał” w Chorzowie, mozaika na budynku Wodzisławskiego Centrum Kultury w Wodzisławiu Śląskim czy zespół mozaik znajdujący się w Tarnogórskim Centrum Kultury. w Tarnowskich Górach).

Ankiety rozesełane do gmin w ramach *monitoringu* realizacji Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami prowadzonego przez Instytut Myśli Polskiej im. W. Korfańskiego zostały w roku 2021 rozbudowane o pytania dotyczące dóbr kultury współczesnej, w celu rozpoznania zakresu ich ochrony przez samorządy. Wśród miast na prawach powiatu 6 wykazało dobra kultury współczesnej na swoim terenie (w znacznej większości są to obiekty, których ochrona wynika z wojewódzkiego planu zagospodarowania przestrzennego). Z pozostałych gmin zaledwie 5 gmin wykazało na swoim terenie istnienie obiektów kwalifikujących się do uznania jako dobra kultury współczesnej (łącznie 8 obiektów).

Opracowanie wykonane przez Instytut Myśli Polskiej im. W.Korfantego w Katowicach,
Dział Centrum Dziedzictwa Kulturowego

ZESPÓŁ AUTORSKI

Kierownik zespołu: Ewa Caban

Członkowie zespołu:

- Danuta Cholewa
- Robert Garstka
- Irena Kontny
- Małgorzata Pietrzak
- Małgorzata Tkacz-Janik